

2522

2522

OUTLINES
OF THE
HISTORY OF INDIA.
PART II.

The British Period.

For the use of boys in
Anglo-Vernacular Schools.

Registered under Act XXV of 1867.

BOMBAY.

“THE IMPERIAL PRESS.”
Nacroji Framji.

1883.

PRICE SIX ANNAS.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

ભાગ બીજો.

—૦:૦—

૧૬૪૧

અંગ્રેજી અમલ.

—૦:૦—

અંગ્રેજી નિશાંજોના વિદ્યાર્થીઓને માટે.

સને ૧૮૬૭ના ૨૫માં એપ્રિલ પ્રમાણે આ ચોપડી રેજીસ્ટર કરીછે,

મુંબઈ

ધર્મપીરિયલ પ્રેસ

નવરોજી કુરાંમજીએ છાપ્યુંછે.

૧૮૮૩.

—૦:૦—

કિંમત છ આના.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧જી.-યુરોપીઅન સંસ્થાનાં.

—૦૦—

૧૪૯૮ વાર્કો-ડી-ગામા કેપને રસ્તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા.

૧૫૦૦ કામ્રાલ શીરંગી કાકલા સહિત હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા.

૧૫૦૫ આલમીડા પેહેલો શીરંગી સુખો થયો.

૧૫૦૮ ચોલની લડાઈમાં મીસરદેશ અને ગુજરાતના કાકલાએ શીરંગીઓને હરાવ્યા.

" આલમીડાએ દીવનાં બંદરમાં મીસર દેશ અને ગુજરાતના કાકલાનો નાશ કર્યો.

૧૫૦૮—૧૫૧૫ આલફ્રોન્સો આલ્ફુકર્ક સુખો હતો. એણે હિંદુસ્તાનમાં શીરંગી સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં, અને ગોવાને મુખ્ય મથક કર્યું.

૧૫૧૫ પોર્તુગલના રાજાએ વગર કારણે આલ્ફુકર્કને ખરતરક કર્યો.

૧૫૩૬ દીવખેટ શીરંગીના હાથમાં આવ્યા.

૧૫૬૮ ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ઉભી થઈ.

૧૬૦૦—૧૬૫૬ શીરંગીઓએ હિંદુસ્તાન માહેલાં ઘણાં થાણાં ખોલાં.

૧૬૦૦ અંગ્રેજ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ઈંગ્લાંડની રાણી દલીલાબેયે પૂર્વમાં વેપાર કરવાનો પેટા આપ્યો.

૧૬૦૮ કેપતન હોકીન્સ કંપની તરફથી જાંહાંગીર ખાદશાહની દર-
બારમાં આવ્યા.

૧૬૧૩ જાંહાંગીરે અંગ્રેજોને ચાર કેકાણિ કોઠી સ્થાપવાની રજા
આપી.

૧૬૧૫ ઇંગ્લાંડના પેહેલા નેમ્સ ખાદશાહનો એલચી સર તોમસ
રો જાંહાંગીરની દરબારમાં આવ્યા.

૧૬૧૬ અંગ્રેજોએ સુરત, મસલીપટમ, અને કલિકટમાં વેપારની
કોઠી સ્થાપી.

૧૬૪૦ અંગ્રેજોએ મદ્રાસ સંસ્થાન સ્થાપ્યું, અને ફોર્ટ જ્યોર્જનો
કિલ્લો ખાંધો.

૧૬૬૨ પોર્ટુગલના રાજ્યે પોતાની છોકરી કેથરીનને ઇંગ્લાંડના
રાજા ખીજા ચાર્લ્સ સાથે પરણાવી, અને પેહિરામણીમાં
ચાર્લ્સને મુંબઈ ખેટ આપ્યો.

૧૬૬૪ ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ઉભી થઈ.

૧૬૬૮ ઇંગ્લાંડના રાજ્યે મુંબઈ ખેટ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને
સ્વાધીન કર્યો.

૧૬૭૪ ફ્રેન્ચોએ પોન્ડીચરી શહેર વસાવ્યું.

૧૬૮૮ ફ્રેન્ચોએ ચનદરનગર શહેર વસાવ્યું.

૧૬૯૬ અંગ્રેજોએ કલકત્તા વસાવ્યું, અને ફોર્ટ વિલ્યમનો કિ-
લ્લો ખાંધો.

૧૭૨૫ ફ્રેન્ચ અમલદાર લાકુડોનેએ મહે બંદર લીધું.

૧૭૮૧ ફ્રાંસે પોન્ડીચરીનો હાકેમ થયો.

પ્રકરણ ૨ જી-દખણની રિથતિ (૧૭૦૭-૧૭૪૮).

૧૭૦૮ શાહુરાજ સતારાની ગાદીપર આવ્યા.

૧૭૧૨ દીક્કીનો બાદશાહ બાહાદુરશાહ મરણ પામ્યો.

૧૭૧૩ ફરખશીર દીક્કીનો બાદશાહ થયો.

" દખણનો સુબેદાર મુલકિકરખાં સૈયદ બાઈએને હાથે માર્યો ગયો.

" નિઝામ-ઉલ-મુલક દખણનો સુબેદાર થયો.

૧૭૧૪ નિઝામ-ઉલ-મુલકને ખસેડીને સૈયદ હુસેનઅલી દખણનો સુબેદાર થયો.

" શાહુએ મરેઠી રાજ્યનો સઘજો કારબાર પેશા બાલાજી વિશ્વનાથને સોંપ્યો.

૧૭૨૦ બાલાજી વિશ્વનાથ મરણ પામ્યો, અને તેને છોકરો બા-જીરાવ પેશા થયો.

" નિઝામ-ઉલ-મુલક અને સાદતખાંએ બન્ને સૈયદ બાઈ-એને હરાવ્યા.

" નિઝામ-ઉલ-મુલક બાદશાહનો વજીર અને દખણનો સુબેદાર થયો.

૧૭૨૪ નિઝામ-ઉલ-મુલકે હૈદરાબાદનું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૧૭૩૨ દોસ્તઅલી કર્નાટકનો નવાબ થયો.

૧૭૩૬ દોસ્તઅલીના જમાઈ અન્દા સાહેબે દગો રમીને ત્રિચિના-પોલી બઈ લીધું.

૧૭૩૬ તાનજોરના મરેડી રાજા કનેથી કરિકલ ખંદર લઈને ચન્દા સાહેબે ફ્રેન્ચોને આપ્યું.

૧૭૪૦ બાજુરાવ પેશ્વા મરણ પામ્યો, અને બાલાજી બાજુરાવ પેશ્વા થયો.

" દોસ્તઅલી મરેડાને હાથે અમ્મરની લડાઈમાં હાર્યો અને માર્યો ગયો.

" મરેડાએ દોસ્તઅલીના છોકરા સફદરઅલીને નવાબ કર્યો.

૧૭૪૧ મરેડાએ ત્રિચિનાપોલી લીધું, અને ચન્દા સાહેબને કેદ પકડી સતારામાં ખંધ કર્યો.

૧૭૪૨ સફદરઅલીને તેના બનેવીએ મારી નાખ્યા, અને તેનો બાળક નવાબ થયો.

૧૭૪૩ અનવારદીન કર્નાટકનો નવાબ થયો.

૧૭૪૮ શાહુરાજ, નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક, અને દીલ્લીનો બાદશાહ મહમદશાહ મરણ પામ્યા.

— ૦:૦:૦ —

મકરણ ૩ જી-કર્નાટકમાં વિગ્રહ (૧૭૪૬-૧૭૬૧).

૧૭૪૬ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે કર્નાટકમાં પહેલો વિગ્રહ થયો.

" લાખુડોનેએ મદ્રાસ શહેર લીધું.

" ફ્રેન્ચોએ અનવારદીનનાં ૧૦૦૦૦ માણસનાં લશ્કરનો પરાજય કર્યો.

૧૭૮૭ દુલે ફોર્ટસે ત દેવિડનો કિલ્લો લેવામાં કાચ્યો નહો.

૧૭૮૮ કર્નાટકના પેલેલા વિગ્રહનો અંત આપ્યો.

" નાઝિરજંગ હેદ્રાબાદનો ગજલ થયો; તેની સામે તેનો ભ-
ત્રીનો મુઝફ્ફર જંગ થયો.

" દુલેએ મરેકાને સાતલાખ રૂપીઆ આપીને ચન્દા સાહે-
બને છોડવ્યા.

" દુલેએ મુઝફ્ફરજંગ અને ચન્દા સાહેબનો પક્ષ પકડયો,
અને તેમને મદદ કરી.

૧૭૮૯ કર્નાટકનો ખીનો વિગ્રહ શરૂ થયો.

" મુઝફ્ફરજંગ, ચન્દા સાહેબ, અને ફે.ચે.એ કર્નાટક ઉપર
ચઢાઈ કરી.

" અમ્બુરતી લડાઈમાં અનવારનીન તેમને હાથે હાર્યો,
અને માર્યો ગયો.

" મુઝફ્ફરજંગે દખ્ખણના સુબેદારનો ઓધો ધારણ કરી,
ચન્દા સાહેબને કર્નાટકનો નવાબ કર્યો.

૧૭૫૦ નાઝિરજંગે મુઝફ્ફરજંગને હરાવી કેદ પકડયો.

" અનવારનીનનો છોકરો મહમદઅલી કર્નાટકનો નવાબ થયો.

" નાઝિરજંગને તેના નાયકોએ મારી નાખ્યા, ને મુઝફ્ફર-
જંગ છુટો થયો.

" મુઝફ્ફરજંગે પાછો દખ્ખણના સુબેદારનો ઓધો ધારણ
કર્યો, ને ચન્દા સાહેબને નવાબ કર્યો.

૧૭૫૧. મુઝફ્ફરગંજને ઔરંગાબાદ જતાં માર્ગમાં તેના નાયકોએ મારી નાખ્યા.

" સુલાયતગંજ હૈદરાબાદનો રાજા અને દખ્ખનનો સુબેદાર થયો.

" ચન્દા સાહેબે ફ્રેન્ચો સાથે મળીને ત્રિચિનાપોલીમાં મહમદઅલી ઉપર હુમલો કર્યો.

" અંગ્રેજ અમલદાર કલાઈવે ચન્દા સાહેબની રાજધાની આફઝનો કબ્જો લીધો.

" આર્મીની લડાઈમાં કલાઈવે ચન્દા સાહેબના હોકરા રાજા સાહેબને હરાવ્યા.

૧૭૫૨ મેજર લોરેન્સ અને ક્રિસ્ટીયો ફ્રેન્ચ લશ્કરને ત્રિચિનાપોલી આગળ દુધીઆર છોડી દેવાની ફરજ પાડી.

" ચન્દા સાહેબને તાનજોરનાં લશ્કરના સેનાપતિએ મારી નાખ્યા.

" મહમદઅલી કર્નાટકનો નવાબ થયો.

" કલાઈવે ઇલાંડ ગયો.

૧૭૫૩ દુસિને ક્રાન્સ પાછો મોલાવી લીધો.

૧૭૫૫ નવા ફ્રેન્ચ હકિમે અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી, અને વિગ્રહનો અંત આણ્યો.

૧૭૫૭ કર્નાટકનો ત્રીજો વિગ્રહ શરૂ થયો.

૧૭૫૮ ફ્રેન્ચ સરદાર લાલીએ સંતલેવિડનો કિલ્લો લીધો, અને તેને તોડી નાખ્યા.

૧૭૫૮ લાલીએ મદ્રાસને ઘેરો ધાલ્યો.

૧૭૫૯ લાલીને મદ્રાસનો ઘેરો ઉઠાવવાની ફરજ પડી.

" લાલી અને બ્રુસીએ વાનડીવાશને ઘેરો ધાલ્યો.

૧૭૬૦ અંગ્રેજ સેનાપતિ કરનલ ફ્રે વાનડીવાશની લડાઈમાં
લાલીને હરાવ્યો.

૧૭૬૧ ફ્રે વાનડીવાશની લીધું, લાલી કેદ પકડાયો, અને વિગ્રહનો
અંત આવ્યો.

૧૭૬૪ દુલે પેરીસમાં મરણ પામ્યો.

૧૭૬૬ લાલીને પેરીસમાં ફાંસી દીધી.

—૦:૦—

પ્રકરણ ૪ થું-ખંગાળામાં અંગ્રેજોની ચઢતી.

(૧૭૫૬—૧૭૬૦).

૧૭૫૫ કરનલ કલાઈવ ફોર્ટસેન્ટ દેવિડના હકિમના આધ્યાપર
હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો.

૧૭૫૬ કરનલ કલાઈવે આંધ્રિયાઓનો ઘેરિઆનો કિલ્લો લઈ
લીધો.

" સિંગર-ઉડ-દવલા ખંગાળા, બહાર, અને ઓરિસાનો ન-
વાબ થયો.

" નવાબે અંગ્રેજોનું કાસિમબજાર સંસ્થાન છુટકું, અને
કલકત્તાપર હુમલો કર્યો.

૧૭૫૬ સિરાજ-ઉડ-દવલાએ કલકતાનો કબજો લઈને ૧૪૬
અંગ્રેજોને એક નાની અધારી કોટડીમાં પૂર્યા, જેમાં
ના ૧૨૩ એક રાતમાં મરણ પામ્યા.

" કલાઈવ એડમીરલ વોતસનના કાફલા સહિત અંગાજે
આવ્યા.

૧૭૫૭ કલાઈવે કલકતા સર કર્યું, અને સિરાજ-ઉડ-દવલાએ
અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી.

" કલાઈવે ફ્રેન્ચોનું ચનદરનગર શહેર લઈ લીધું.

" સિરાજ-ઉડ-દવલાના કેટલાક દરબારીઓએ અંગ્રેજો સાથે
મળીને મીઠાકરને નવાબ કરવાને સંપ કર્યાં.

" ખાસીની લડાઈમાં કલાઈવે સિરાજ-ઉડ-દવલાને હરાવ્યા.

" સિરાજ-ઉડ-દવલા નાશતાં માર્ગમાં માર્યો ગયો, અને માર
જનકર નવાબ થયો.

૧૭૫૮ કલાઈવે કલકતાનો હાકેમ થયો.

૧૭૫૯ કરનલ ક્લૉડે ઉત્તર સરકારમાંથી ફ્રેન્ચોને હાંકી કાઢ્યા.

" શાહઆલમ બાદશાહે બંહાર પ્રાંત પર ચડાઈ કરી, પણ
કલાઈવે તેને હાંકી કાઢ્યો.

૧૭૬૦ કલાઈવે ઇંગ્લાંડ ગયો, જ્યાં તેને ઉમરાવની પદવી મળી.

પ્રકરણ ૫ મું-અંગાળાનો રાજ્યકારભાર.

(૧૭૬૦—૧૭૬૭).

૧૭૬૦ કલાઈવ પછી વાંસિતાર્ત કલકત્તાનો હાકેમ થયો.

" વાંસિતાર્તે મીરજનકુરને ઉઠાડી તેના જમાઈ મીર કાસમને ગાદીએ બેસાડયો.

૧૭૬૧ કરનલ કર્નાકે-શાહઆલમ બાદશાહને બહાર પ્રાંતમાંથી હાંકી કાઢ્યો.

૧૭૬૩ અંગ્રેજ અને મીરકાસમ વચ્ચે લડાઈ ઉઠી; અને મીરજનકુર પાછો નવાબ થયો.

" ઘેરીઆની લડાઈમાં અંગ્રેજોએ મીરકાસમને હરાવ્યો.

" પત્તા માટેલા ૧૪૮ અંગ્રેજોને મીરકાસમે કતલ કરાવ્યા.

" અંગ્રેજોએ પત્તા લીધું, અને મીરકાસમ અયોદ્યાના નવાબ શુજા દવલાને મળી ગયો.

૧૭૬૪ શાહઆલમ, શુજાદવલા, અને મીરકાસમે સાથે મળી બહારપ્રાંતપર ચઢાઈ કરી.

" પત્તાની લડાઈમાં અંગ્રેજોએ ત્રણે રાજાઓને હરાવ્યા.

" મેજર મનરોએ પેહેલ વહેલો દેશી સીપાઈ ઓનો બળવો બેસાડી દીધો.

" બકસરની લડાઈમાં મેજર મનરોએ ત્રણે રાજાને હરાવ્યા.

" શાહઆલમ અંગ્રેજોને મળી ગયો, અને મીર કાસમ રૈહિલખંડમાં ભરાયો.

૧૭૬૪ કાલ્કીની લડાઈમાં જીતરલ કર્નકે શુજા દવલાને હરાવ્યા.

૧૭૬૫ મીરજનકર મરણ પામ્યો, અને તેનો છોકરો નાજમ-ઉડ-દવલા નવાબ થયો.

" કલાઈવ બંગાળા માહેલાં અંગ્રેજી સંસ્થાનોનો હાકિમ થઈ હિંદુસ્તાન આવ્યા.

" કલાઈવે શુજા દવલાને તેનો મુલક પાછો સ્વાધીન કરી તેની સાથે સંધી કરી.

" શાહઆલમ બાદશાહે બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસ્સા પ્રાંતોની દીવાની કલાઈવને લખી આપી.

૧૭૬૬ કંપનીના નોકરોનો પગાર વધારી આપી, કલાઈવે તેમને ખાનગી વેપાર કરતા અટકાવ્યા.

" કલાઈવે લશકરી ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો; લશકરી અમલદારો સામા થયા, પણ કલાઈવે તેમનું આજવા દીધું નહીં.

૧૭૬૭ કલાઈવ ઇંગ્લાંડ ગયો.

૧૭૭૪ કલાઈવ આપઘાત કરી ઇંગ્લાંડમાં મરણ પામ્યો.

—૦:૦:૦—

**મકરણ ક થુ-બંગાળાનો કારભાર અને
હેદરઅલી (૧૭૬૭—૧૭૭૪).**

૧૭૬૧ હેદરઅલી મેસોરનો રાજા થયો.

૧૭૬૩ હૈદરે બદનાર લુટ્યું.

૧૭૬૫ માધવરાવ પેશાએ હૈદરને હરાવ્યા, અને તેનો કેટલોએક મુલક લીધો.

૧૭૬૬ હૈદરે મલખાર ઉપર ચઢાઈ કરી અને કલિકટ શહેર લુટ્યું.

૧૭૬૭ અંગ્રેજ અને હૈદર વચ્ચે મૈસોરનો પેહેલો વિગ્રહ શરૂ થયો.

" કરનલ રિમથે આંગમ અને ત્રિનોમાલીની લડાઈઓમાં હૈદરને હરાવ્યા.

૧૭૬૯ હૈદર એકાએક ૬૦૦૦ સ્વારો સહિત મદ્રાસ આગળ આવી પુગો.

" મદ્રાસના ગવર્નરે ધબંગાઈને હૈદરની મરજી માફક સંધી કરી.

૧૭૭૨ વોરન હેસ્ટિંગ્સ બંગાળનો હાકિમ થયો.

૧૭૭૩ હેસ્ટિંગ્સે કોરા અને અલાહાબાદ પ્રાંતો પર લાખ રૂપીએ શુબ્હદલોને વેચ્યા.

૧૭૭૪ શહિલા લોકને તેમના મુલકમાંથી હાંકી કાઢવાને હેસ્ટિંગ્સે શુબ્હ દલોને મદદ કરી.

૧૭૭૪ રેગુલેટીંગ એક્ટ હિંદુસ્તાનમાં અમલમાં આવ્યો, તે વોરન હેસ્ટિંગ્સ પેહેલો ગવર્નર નેનરલ થયો.

પ્રકરણ ૭ મું-યોરન હેરિતંગસ (૧૭૭૪-૧૭૮૫).

૧૭૭૦—૧૭૭૨ માધવરાવ પેશ્વા અને હૈદર વચ્ચે વિગ્રહ ચાલ્યો,
અને પેશ્વાએ હૈદરને ચેરકુસીનાં રણમાં હરાવી કેટલોએક
મુલક આપવાની કુરજ પાડી.

૧૭૭૨ માધવરાવ પેશ્વા મરણ પામ્યો, ને નારાયણરાવપેશ્વા થયો.

૧૭૭૩ નારાયણરાવને રાધોબાએ મારી નાખ્યા.

૧૭૭૪ સવાઈ માધવરાવ અને બાજીરાવ જનમ્યા.

" સવાઈ માધવરાવને મરેઠી સરદારોએ પેશ્વા કર્યો.

" રાધોબાએ ગાદી પાછી મેળવવાને અંગ્રેજોની મદદ માગી.

૧૭૭૪ કલકત્તાની કાઉન્સિલના ચાર મેમ્બરો હિંદુસ્તાનમાં આ-
વી પુગા.

૧૭૭૫ રાધોબા અને અંગ્રેજો વચ્ચે સુરતમાં સંધી થઈ.

" કરનલ કીર્તીગે મરેઠાને આગસની લડાઈમાં હરાવ્યા.

" કલકત્તાની કાઉન્સિલે રાધોબાને મદદ કરવાનો અટકાવ
કર્યો.

" કાઉન્સિલે બનારસ પ્રાંત શુજાદવલા પાસથી લઈ લીધો.

" શુજા દવલા મરણ પામ્યો અને અસોફ-ઉડ-દવલા નવાબ
થયો.

૧૭૭૬ કલકત્તાની કાઉન્સિલ તરફથી કરનલ અપતને મરેઠી સ-
રદાર નાનાકુર્નવીસ અને સખારામ બાપુ સાથે પુરંધર
આગળ સંધી કરી.

- ૧૭૭૬ ખોટા દરતાવેજ ખતાવવાના વાંકસર નન્દકુમારને ફાંસી દીધો.
- ૧૭૭૭ કલકત્તાની કાઉનસિલે મરેડા સામે લડાઈ ઉઠાવી.
- ૧૭૭૮ રાજેખાને ગાદીએ બેસાડવાને મુંબઈથી ચોડું લશકર મોકલ્યું.
- ૧૭૭૯ મુંબઈનાં લશકરે મરેડા સાથે વડધામ આગળ સંધી કરી.
- " વોરન હેરિંગ્સે મરેડા સામે ખંગાજેથી લશકર મોકલ્યું.
- ૧૭૮૦ કરનલ ગોર્ડે દમોઈ અને અમદાવાદના કિલ્લા લીધા.
- " અંગ્રેજ અને હૈદર વચ્ચે મૈસોરનો ખીનો વિગ્રહ શરૂ થયો.
- " પોલીલોરની લડાઈમાં હૈદરે કરનલ બેલીને હરાવ્યો.
- " વોરન હેરિંગ્સે સર આયર ફૂટને લશકર આપી ખંગાજેથી મોકલ્યો.
- " હેરિંગ્સનો દુશમન સર ફિલિપ ફ્રાન્સિસ ઇંગ્લાંડ ગયો.
- " હેરિંગ્સે કાશ્મીના રાજા ચેતસીંધને ૫૦ લાખ રૂપીઆનો દંડ કયો.
- ૧૭૮૧ હેરિંગ્સે ચેતસીંધને ઉઠાડી મૂકી તેના બત્રિજનને ખનાર-સનો રાજા કયો.
- " અયોધ્યાની બેગમની દોલત લુટી લેવાની હેરિંગ્સે નવાખને પરવાનગી આપી.
- " સર આયર ફૂટે હૈદરને પોર્તોનોવો, પોલીલોર અને શાલીધ-રની લડાઈમાં હરાવ્યો.
- ૧૭૮૨ અંગ્રેજો અને મરેડા વચ્ચે સાલખાઈ આગળ સંધી થઈ, અને પહેલા મરેડી વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

૧૭૮૨ હૈદર મરણ પામ્યો, અને ટીપુ મૈસોરની ગાદીએ આવ્યો.

" કરનલ બ્રેથવેત ટીપુને શરણ થયો.

૧૭૮૩ મીં ફ્રાંકસે પોતાનું ઇનડયાખીલ પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કર્યું.

૧૭૮૮ મીં ફ્રાંકસનું ખીલ રદ ગયું, અને મીં પીટનું ઇનડયા ખીલ પસાર થયું.

" કરનલ કુલરટને મૈસોર ઉપર ચઢાઈ કરી.

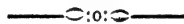
" ટીપુ અને અંગ્રેજો વચ્ચે મેંગલોરમાં સંધી થઈ, અને વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

૧૭૮૫ હેસિંગ્સ રાજનામું આપી ઇંગ્લાંડ ગયો.

૧૭૮૮ ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં હેસિંગ્સની તપાસ શરૂ થઈ.

૧૭૯૫ હેસિંગ્સની તપાસનો છેડો આવ્યો, અને તે નિર્દોષ ડયો.

૧૮૧૮ હેસિંગ્સ મરણ પામ્યો.

મકરણ ટ મુન્સોર્ડ કોરનવાલિસ અને

સર જોન શોર (૧૭૮૬—૧૭૯૮).

૧૭૮૭ મોર્ડ કોર્ન વાલિસે કંપનીના નોકરોનો પગાર વધારી આપી તેમને હાંચ બેતા અટકાવ્યા.

" મોર્ડ કોર્નવાલિસે ઘીવાની અને ફ્રાંજદારી અદાલતોમાં સુધારા કર્યા.

૧૭૮૭ ટીપુએ મરેઠા અને નિઝામના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી
તેમને સંધી કરવાની ફરજ પાડી.

૧૭૮૮ ટીપુએ ગજનગર પ્રાંત ઉપર ચઢાઈ કરી, અને ત્યાંના
લોક ઉપર બહુ જુલમ કર્યો.

" નિઝામ કનેષી ગન્નુર સરકારનો પ્રાંત લોર્ડ કોરનવાલિસે
લાંચી.

૧૭૮૯ ટીપુએ ત્રાવનકોર ઉપર ચઢાઈ કરી.

૧૭૯૦ ટીપુ અને અંગ્રેજ વચ્ચે મેસોરનો ત્રીનો વિગ્રહ થઈ થયો.

૧૭૯૧ લોર્ડ કોરનવાલિસે ટીપુનું બંગલોર શહેર જીતી લાંબું.

" લોર્ડ કોરનવાલિસે એરીકેરાનાં રણમાં ટીપુને હરાવ્યો.

૧૭૯૨ લોર્ડ કોરનવાલિસે સોરીંગાપટમને ઘેરો ઘાટ્યો.

" ટીપુએ પોતાનું અરધું રાજ્ય આપવાનું કબ્જલ કરી
સંધી કરી.

૧૭૯૩ લોર્ડ કોરનવાલિસે બંગાળના જમીનદારો સાથે મદ્રાસ-
લ બાબતનો હુકમ સુધીનો કરાર કર્યો.

" લોર્ડ કોરનવાલિસ ઇંગ્લાંડ ગયો, અને સર લોન શોર
ગવર્નર બેનરસ થયો.

૧૭૯૫ કુરદનાની લડાઈમાં મરેઠાએ નિઝામને હરાવ્યો.

૧૭૯૭ અયોધ્યાનો નવાબ અસોફ-ઉડ-દવલા મરણ પામ્યો.

૧૭૯૮ સર લોન શોર સાદતઅલીને નવાબ ઠરાવ્યો.

" સર લોન શોર ઇંગ્લાંડ પાછો ફર્યો, અને લોર્ડ વેસરલી
ગવર્નર બેનરસ થયો.

પ્રકરણ ૯ મું-લોર્ડ વેલેસ્લી, લોર્ડ કોર્નવાલિસ,
અને સર જ્યોર્જ આર્લો (૧૭૯૮—૧૮૦૭).

૧૭૯૮ લોર્ડ વેલેસ્લીએ ટીપુ સાગે મેસોરનો ચોથો વિગ્રહ આ-
રંભ્યો.

૧૭૯૯ જોનરલ સ્ટુઆર્ટ સદાસીરની લડાઈમાં ટીપુને હરાવ્યો.

" જોનરલ હેડીસે માલવેલીની લડાઈમાં ટીપુને હરાવ્યો.

" જોનરલ હેડિસે સીરીંગાપટમ હલ્લો કરી લીધું, ટીપુ
માર્યો ગયો, અને વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

૧૮૦૦ સુરતના નવાબને પેનશન આપી અંગ્રેજોએ સુરતનો
કબજો લીધો.

" મરેઠી રાજ્ય કારભારી નાના કર્નવીસ મરણ પામ્યો.

૧૮૦૧ કર્નાટકના નવાબને પેનશન આપી કર્નાટક પ્રાંત અંગ્રે-
જ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો.

" લોર્ડ વેલેસ્લીએ અયોધ્યાના નવાબ કનેચી કેટલાંક પ-
રગણાં લઈ લીધાં.

" જશવંતરાવ હોલકરે પુનાની નજદીક પેશ્વાને હરાવ્યો.

૧૮૦૨ પેશ્વાએ ગાદી પાછી મેળવવાની મતલબથી વસઈમાં
અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી.

૧૮૦૩ હોલકર પુનું છોડી ગયો, અને જોનરલ વેલેસ્લીએ પે-
શ્વાને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો.

- ૧૮૦૩ લોર્ડ વેલરલીએ સિંઢયા, હોલકર, અને નાગપોરના રાજા સામે લડાઈ ઉઠાવી.
- ૧૮૦૩ અંગ્રેજોએ અહમદનગર અને જલના શહેરો લીધાં.
- " જનરલ વેલરલીએ એસેની લડાઈમાં સિંઢયા અને નાગપોરના રાજાને હરાવ્યા.
- " જનરલ લેકે સિંઢયાની પલટણોને દીલ્હીની લડાઈમાં પરાજય કર્યો.
- " લેકે દીલ્હી લીધું, અને શાહઆલમ ખાદશાહ અંગ્રેજોને શરણ થયો.
- " જનરલ લેકે આગ્રા સર કર્યું.
- " લાસવારીની લડાઈમાં લેકે સિંઢયાનાં લશ્કરને હરાવ્યું.
- " જનરલ વેલરલીએ આરગમની લડાઈમાં સિંઢયા અને રઘુજીને હરાવ્યા.
- " નાગપોરના રાજાએ કેટલોએક મુલક અંગ્રેજોને આપીને દેવગામ આગળ સંધી કરી.
- " સિંઢયાએ પણ કેટલોએક મુલક અંગ્રેજોને આપીને સીરજી આંગેગામ આગળ સંધી કરી.
- ૧૮૦૪ હોલકરે અંગ્રેજો સામે લડાઈ ઉઠાવી.
- " શાકન્દ્રા ઘાટમાં હોલકરે કરનલ માનસનને હરાવ્યો.
- " હોલકરે દીલ્હીપર હુમલો કરી, પણ કરનલ ઓકતર-લાનીએ તેને પાછો હટાવ્યો.

- " દીગની બડાઈમાં જોનરલ ફ્રેસરે હોલકરને હરાવ્યો.
- " ફરકાબાદની બડાઈમાં લોર્ડ લેકે હોલકરને હરાવ્યો.
- " લોર્ડ લેકે ભરતપુરના રાજાનો દીગનો કિલ્લો લીધો.
- ૧૮૦૫ લોર્ડ લેકે ભરતપુરને ઘેરે ધાલ્યો.
- " ભરતપુરના રાજાએ ૨૦ લાખ રૂપીઆ આપીને સંધી કરી.
- " સિંઢયાએ અંગ્રેજો સાથે પાછો વિગ્રહ આરંભવાની તૈયારી કરી.
- " લોર્ડ વેલ્સલી સ્વદેશ ગયો, અને લોર્ડ કોરનવાલીસ તેની જગ્યાએ આવ્યો.
- " લોર્ડ કોરનવાલીસ હિંદુસ્તાન આવી તરત ધાઝીપુર આગળ મરણ પામ્યો.
- " સર જ્યોર્જ બારલો ગવર્નર જોનરલ થયો.
- " બારલોએ હોલકર અને સિંઢયા સાથે સંધી કરી વિગ્રહનો અંત આણ્યો.
- ૧૮૦૬ દેશી સીપાઈઓએ વલ્સારમાં બંડ કર્યું, પણ કરનલ ગીલેસ્પીએ તે ખેસાડી દીધું.
- ૧૮૦૭ બારલોને મદ્રાસનો ગવર્નર કર્યો, ને લોર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જોનરલ થયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું—લોર્ડ મિન્ટો અને લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ (૧૮૦૭—૧૮૨૩).

૧૮૦૮ અંગ્રેજ સરકારે ત્રાવનકોરનો કબજો લીધો.

૧૮૦૯ ગવર્નર નેનરલે એલચી માકલી રાંછીસીંધી નોડે સં-
ધી કરી.

” સિંધના અમીરો નોડે અને કાબુલ અને ઈરાનના રા-
જા નોડે ગવર્નર નેનરલે સંધી કરી.

૧૮૦૯-૧૮૧૦ અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચોનાં મારિશ્મીઅસ, બુરખાન,
અને રોડરીંગસ ટાપુ લીધાં.

૧૮૧૩ ત્રાવનકોર પ્રાંત અંગ્રેજોએ રાખીને પાછો આપ્યો.

” હિંદુસ્તાન નોડેનો વેપાર સર્વ અંગ્રેજોને ખુલો થયો.

” લોર્ડ મિન્ટો રવદેશ ગયો અને લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર
નેનરલ થયો.

૧૮૧૪ ગુરખા લોક સાથે વિગ્રહ શરૂ થયો.

૧૮૧૫ નેનરલ ઓકતરલોનીએ નખાગઢ અને મહુનના કિલ્લા
લીધા.

” ગાયકવારના વજીર ગંગાધર શાસ્ત્રીને ખાજુરાવે પંદર-
પુરમાં મારી નખાવ્યો.

૧૮૧૬ મકવાનપુરની લડાઈમાં સર દેવિડ ઓકતરલોનીએ ગુર-
ખાઓને હરાવ્યા.

૧૮૧૬ નેપાલના રાજાએ કેટલાએક મુલક અંગ્રેજોને આપીને સંધી કરી.

૧૮૧૭ પેશ્વા, હોલકર, અને નાગપોરના રાજા આપાસાહેબ જોડે લડાઈ લડી.

" ખડકીની લડાઈમાં મેજર ફ્રાંકે પેશ્વાનાં લશ્કરને હરાવ્યું.

" સિતાબુદ્દીની લડાઈમાં કેપ્ટન શીક્ષ્મજીએ આપાસાહેબને હરાવ્યો.

" મહિદપોરની લડાઈમાં સર તોમસ હીસલપ અને સર જોન માલકમ હોલકરનાં લશ્કરને હરાવ્યું.

" લોર્ડ હેલિંગ્સે ચાતરકૂચી પીઠારા સામે લશ્કર મોકલીને તેમને બીજેરી નાખ્યા.

૧૮૧૮ કોરગામની લડાઈમાં કેપ્ટન સ્તોનવને પેશ્વાનાં લશ્કરને હરાવ્યું.

" આજેની લડાઈમાં જનરલ રમીથે પેશ્વાનાં લશ્કરને હરાવ્યું.

" પેશ્વા સર જોન માલકમને શરણ થયો.

" આપાસાહેબને ગાદીએથી ઉઠાડી રઘુજી ભોંરલેના પોત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો.

" મન્દેસર આગળ હોલકર અને અંગ્રેજ વચ્ચે સંધી થઈ.

૧૮૨૩ લોર્ડ હેલિંગ્સ સ્વદેશ ગયો ને લોર્ડ એમ્હર્સ્ટ ગવર્નર જનરલ થયો.

પ્રકરણ ૧૧ મું-લોર્ડ એમ્હર્સ્ટ અને લોર્ડ ખેન્ટિંગ (૧૮૨૩—૧૮૩૫).

૧૮૨૪ ખ્રિસ્તી લોકો જોડે વિગ્રહ થઈ ગયો.

" સર આર્ચિબાલ્ડ કેમ્પબેલે રંગુન સર કબ્જું, અને ખ્રિસ્તી સરદાર મહાબન્દુલાને હરાવ્યો.

૧૮૨૫ જોનરલ કેમ્પબેલે ડોનાબ્બુ શહેર લીધું; બન્દુલા માર્યો ગયો.

" પ્રામની બઝાર્હમાં જોનરલ કેમ્પબેલે ખ્રિસ્તી લોકોને હરાવ્યા.

૧૮૨૬ જોનરલ કેમ્પબેલે પાધાનની બઝાર્હમાં બક્ષી લોકોને હરાવ્યા.

" આવાના રાજાએ આસામ, આગકાન, અને તેના સ-
રીમ પ્રાંતો તથા એક કરોડ રૂપીઆ અગ્રેજોને આ-
પીને સંધી કરી.

" સેનાપતિ લોર્ડ કોમ્પરમીયરે બરતપુરનો મજબુત કિલ્લો
તાબે કર્યો.

૧૮૨૮ લોર્ડ એમ્હર્સ્ટ સ્વદેશ ગયો અને લોર્ડ ખેન્ટિંગ ગવર્નર
જોનરલ થયો.

૧૮૨૮—૩૫ લોર્ડ ખેન્ટિંગે મુલકની અને લશ્કરી ખર્ચમાં ધ-
ટારો કર્યો.

" ન્યાય ખાતામાં એણે મુનસફો અને સદરઅમીનો ની-
મ્યા, અને દેશીઓને મોટા ઓધા આપતા કર્યા.

૧૮૨૮-૧૮૭૫ સતી થવાનો આજ લોર્ડ બેન્ટિન્કે સખત કાય-
દો કાઢી બંધ પાડ્યો.

” એણે કાંસીઆ અથવા ઠંગ લોકોથી થતા ઉપદ્રવનો
અટકાવ કર્યો.

” દેશી ભાપાને બદલે અંગ્રેજી ભાપાની મારફતે કેળવણી
આપવાનો એણે હુકમ કર્યો.

૧૮૩૨ મૈસોરનો કારબાર એણે એક ખ્રિષ્ટિય અમલદારને સોંપ્યો.

૧૮૩૩ પૂર્ણ પ્રાંત એણે અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે નોઠી લીધી.

૧૮૩૪ સીતના વેપારની પણ અંગ્રેજી પ્રભુને છુટ મળી.

૧૮૩૫ લોર્ડ બેન્ટિન્કે ઇંગ્લાંડ ગયો, અને સર આર્થર્સ મેતકાફે
થોડો વખત ગવર્નર નેનરલનો આધી અલાવ્યો.

” મેતકાફે એક કાયદો બાંધી હિંદુસ્તાનના છાપાને છુટ
આપી.

૧૮૩૬ લોર્ડ આર્થર્સ ગવર્નર નેનરલ થયો.

—o.o—

**પ્રકરણ ૧૨ મું—લોર્ડ આર્થર્સ અને લોર્ડ
એલનબરો (૧૮૩૬—૧૮૪૪).**

૧૮૩૭ અયોધ્યામાં હુલડ થયું તે અંગ્રેજોએ ખેસાડી લીધું.

” લોર્ડ આર્થર્સે અફઘાનિસ્તાનના રાજા દોરત મહમદની
દરબારમાં વકીલ મોકલ્યો.

૧૮૩૮ લોર્ડ ઓક્લેન્ડે દોસ્તમહમદ સામે લડાઈ ઉઠાવી.

૧૮૩૯ સર જોન કીન કંઠાર, ગીઝલી અને કાઝુલ શહેર તામે કર્યાં, અને શાહ સુલ્તને ગાદીએ બેસાડ્યો.

" દોસ્ત મહમદ કાઝુલ છોડી બોખ્ખાગ બાણી નાંકો.

" થોડું લશ્કર કાઝુલમાં રાખીને, અને સર વિલ્યમ મેકનાટનને વકીલ તરીકે મુકીને સર જોન કીન હિંદુસ્તાન પાઠો કર્યો.

૧૮૪૦ જેનરલ સેલે પરવાનગી લડાઈમાં દોસ્ત મહમદને હરાવ્યો.

" દોસ્ત મહમદ સર વિલ્યમ મેકનાટનને શરણુ યયો, અને તેને હિંદુસ્તાન મોકલવામાં આવ્યો.

" ચીન જોડે લોર્ડ ઓક્લેન્ડે વિગ્રહ આરંભ્યો.

૧૮૪૧ ખીજી જાતના અકબાનો અંગ્રેજો સામે ઉઠ્યા, ને થોડા વખતમાં બળ્યો બધે ફેલાયો.

" સર રોબર્ટ સેલ બળવાખોરો સામે બહાદુરીથી લડીને જલાલાબાદમાં ટકી રહ્યા.

" કાઝુલમાં સર વિલ્યમ મેકનાટન, સર એલેક્સાન્દર બર્નસ અને ખીજ કેટલાએક અંગ્રેજ અમલદારોને અકબાનોએ મારી નાખ્યા.

૧૮૪૨ સહી સલામત પાછા જવાદેવાનું વચન લઈ અંગ્રેજ લશ્કરે કાઝુલ છોડ્યું.

" શાહ સુલ્તને બળવાખોરોએ મારી નાખ્યા.

૧૮૮૨ કુદૃઢ કાબુજના ધાટમાં અંગ્રેજી લશકરનાં ધણાં માણસ માર્યા ગયાં.

" કેટલાએક કમ્પીલાવાલા અગલદારેને અને ઝાંઝોને અકબરખાંને શરણે જવાની ફરજ પડી.

" આગળ જતાં અંગ્રેજી લશકર સધળું માર્યું ગયું.

" એકલો દાકતર આદત જલાલાખાદ આવી પોલિંગ્યો.

" સીનની લડાઈનો અંત આવ્યો; સીનના રાજાએ હેંગ ગેકોંગ બેઠ અંગ્રેજોને આપ્યો, અને સીનનાં ચાર બંદરોમાં વેપાર કરવાની છૂટ આપી.

" લોર્ડ આફલેન્ડ સ્વદેશ ગયો, અને લોર્ડ એલનબરો ગવરનર જનરલ થયો.

" લોર્ડ એલનબરોએ જનરલ પોલક અને જનરલ ઈંગ્લિન્ડને અફઘાનિસ્તાનમાં લશકર આપી મોકલ્યા.

" જનરલ પોલકે ખેંગર ધાટને રસ્તે જલાલાખાદ જઈ સેલનો છુટકો કર્યો, અને અફઘાનોને હુગમી તે કાબુજમાં પેડો.

" જનરલ ઈંગ્લાઈ કંદારમાં નોટનો છુટકારો કર્યો.

" જનરલ નોટે ગીઝની સર કર્યું, અને તેપણ કાબુજમાં પેડો.

" અંગ્રેજ બંધવાને અકબરખાંના હાથમાંથી છોડવીને, અને કાબુજનાં માંટાં બગરનો નાશ કરીને અંગ્રેજી લશકર પાછું ફર્યું.

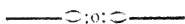
૧૮૪૨ દોરત મહમદને અકબ્રાનિરતાન જવાની રજા મળી.

૧૮૮૩ મીયાની અને દેદ્રાણાદની લડાઈમાં સર આર્થર્સ નેપી-
અરે સિંઘના અમીરોને હરાવ્યા.

” લોર્ડ એલનબરોએ સિંઘ પ્રાંત અગ્રેજી રાજ્ય સાથે
જોડી લીધો.

” સર હ્યુ ગોફે મહારાજપોર આગળ, અને જોનરલ ગ્રેએ
પનીઆર આગળ સિંઘનાં લશ્કરને હરાવ્યું, અને
ગવાલિઅરની લડાઈનો અંત આણ્યો.

૧૮૪૪ લોર્ડ એલનબરોને ખાલાવી લીધો ને સર હેનરી હાર્ડિ-
ન્ગ ગવર્નર જોનરલ થયો.

પ્રકરણ ૧૩ મું—લોર્ડ હાર્ડિન્ગ અને લોર્ડ દેલહુસી (૧૮૪૪—૧૮૫૬).

૧૮૪૫ પંજાબનો પેહેલો વિગ્રહ શરૂ થયો.

” મુઝફ્ફીની લડાઈમાં સર હ્યુ ગોફે સીખ ફોજને હરાવી;
સર રોબર્ટ સેલ ગાર્યો ગયો.

” શ્રીરોજશરની લડાઈમાં સર હ્યુ ગોફે સીખ ફોજને હરાવી;
ગવર્નર જોનરલ પોતે ગોફના હાથ હેઠળ લડવામાં
સામેલ હતા.

૧૮૪૬ બટ્ટીવાલ આગળ સીખ સરદાર ગુલાબસીંઘે સર હેરી
સ્મીથને હરાવ્યો.

૧૮૪૬ આલિવાલની લડાઈમાં સર હેરી સ્મીથે સીખ ફોજને હરાવી.

" સોમ્રાઓનની લડાઈમાં સર હ્યુ ગોફે તેજસીધને હરાવ્યો.

" લાહોરના રાજાએ કેટલાએક મુલક અને વિગ્રહનો ખર્ચ અંગ્રેજોને આપીને સંધી કરી.

૧૮૪૮ લોર્ડ હાર્ડિંગ સ્વદેશ ગયો, અને લોર્ડ દેલ્હુસી ગવર્નર જનરલ થયો.

" લોર્ડ દેલ્હુસીએ સતારાનું રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

" પંજાબનો ખીનો વિગ્રહ થઈ ગયો.

" લેફ્ટનન્ટ એડવર્ડસે કીનેરી અને સદુસામ આગળ મુજરાજને હરાવ્યો.

" જનરલ વિથ અને મેજર એડવર્ડસે મુલતાનને ઘેરો ધાલ્યો.

૧૮૪૯ રામનગરની લડાઈમાં લોર્ડ ગોફે સીખ ફોજને હરાવી.

" ચિલિઆનવાલાની લડાઈમાં લોર્ડ ગોફે સીખ ફોજને હરાવી.

" જનરલ વિથે મુલતાન સર કર્યું.

" લોર્ડ ગોફની જગ્યાએ સર આર્લ્સ નેપીઅરને સેનાપતિ નીમવામાં આવ્યો.

૧૮૪૯ મુજરાતની લડાઈમાં લોર્ડ ગોફે સીંચ લોકોને હરાવ્યા,
અને હથીઆર છોડી દેવાની તેમને ફરજ પાડી.

" લોર્ડ દેલ્હુસીએ ધુલપસીંચને પેનશન ખાંચી આપી પં-
જાબ પ્રાંત ખાલસા કર્યો.

૧૮૫૩ લોર્ડ દેલ્હુસીએ નાગપોરનું રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે
જોડી દીધું.

૧૮૫૬ લોર્ડ દેલ્હુસીએ અયોધ્યા પ્રાંત ખાલસા કર્યો.

" લોર્ડ દેલ્હુસી સ્વદેશ ગયો અને લોર્ડ કેનીંગ ગવરનર
નેનરલ થયો.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

ભાગ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ હું.

પુરોપીચન સંસ્થાનો.

— ૦:૦:૦ —

૧. શ્રીરંગી.

ઈસવી સનના પંદરમા સૈકાની આખરે શ્રીરંગી (પોર્ટુગીસ) લોકોએ પુરોપથી હિંદુસ્તાન ભણી આવવાનો જળ માર્ગ શોધી કાઢ્યો. ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં ' વાર્કો-ડી-ગામા ' નામનો એક પ્રખ્યાત શ્રીરંગી વહાણુવટી, આફ્રિકા ખંડની દક્ષિણે આવેલી ' મુડન્જોપ ' ભૂશિરની આસપાસ થઈને, હિંદુસ્તાનના ' મળબાર ' કોસ્તાપર ' કલિકટ ' ખંદર આગળ એક કાકુલા સહિત આવી પોહ્યાં. કલિકટના રાજાએ પોહ્યાં એને સારો આવકાર દીધો; પણ મુસલમાન વેપારીઓએ રાજાનાં મનમાં શ્રીરંગી લોકો વિષે શક ઉત્પન્ન કર્યો, તેથી વાર્કો-ડી-ગામાને થોડા વ-

ખતમાં 'પોર્ટુગલ' તરફ પાછું હંકારી જવું પડ્યું. ૧૫૦૦ માં 'કામ્રાલ,' ૧૫૦૨ માં વાસ્કો-ડી-ગામા પાછો, અને ૧૫૦૪ માં 'આલ્બુકર્ક' નામના બે ભાઈ એ કાફલા સહિત હિંદુસ્તાનમાં આયા, અને હિંદુસ્તાનથી માલ ભરી પાછા ફર્યા. એ પ્રમાણે હિંદુસ્તાન આવવાનો જળ માર્ગ શોધી કાઢીને આ કુળવંત દેશનો વેપાર શ્રીરંગી લોકોએ એક હાથ કરી લીધો.

૧૫૦૫ માં પોર્ટુગલના રાજ્યે 'ક્રાસિસ-આલમીડા' ને હિંદુસ્તાનનો સુખો ડરાવી એક કાફલા સહિત મોકલ્યો. 'વીની-શિયન' લોકો, જેઓ 'ઈરાન' અને 'એશિઆ-માઈનર' ને રસ્તે હિંદુસ્તાન જોડે વેપાર ચલાવતા હતા, તેઓ આ વખતે ધબરાટમાં પડ્યા. તેઓની ઉસ્કેરણીથી ૧૫૦૮ માં 'મીસર' દેશના હાકેમે શ્રીરંગી લોકોને હાંકી કાઢવાને હિંદુસ્તાન ભણી એક મોટો કાફલો મોકલ્યો. આ કાફલા સાથે ગુજરાતનો હાકેમ પણ પોતાના કાફલા સહિત જોડાયો. આલમીડાનો છોકરો આ બંને કાફલાની સામે થયો, પણ મુંબઈની દક્ષિણે 'ચોલ' ના બંદરમાં એક માટું યુદ્ધ થયું, તેમાં શ્રીરંગી કાફલાએ હાર ખાધી, અને આલમીડાનો છોકરો લડતાં માર્યો ગયો. આ હારની ખબર મળતાંજ આલમીડા 'દાબુલ' નું બંદર ખાજો નાખીને થતુના કાફલાની શોધમાં નિકળ્યો. દીવનાં બંદરમાં તેણે મીસર અને ગુજરાતના કાફલાનો નાશ કર્યો, અને પોતાના છોકરાનાં મરણનું વેર લીધું. એજ વર્ષમાં પ્રખ્યાત સેનાપતિ

‘આલકોન્દો-આલ્યુકર્ક’ આલમીડાની જગ્યાએ સુખો થયો. એના વખતમાં શીરંગી લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં સંસ્થાનો સ્થાપવા માડયાં, અને એમનું બળ આ દેશમાં ઘણું વધું. આલ્યુકર્કે હિંદુસ્તાનમાં એક બળવાન શીરંગી રાજ્ય સ્થાપવાનો મનસુખો કર્યો, અને તે મતલબથી ‘ખીજપુર’ ના રાજા સાથે લડીને તેનું ‘ગોવા’ શહેર લઈ લીધું, અને તેને શીરંગી રાજ્યનું મુખ્ય મથક કર્યું. તેણે ‘મલાકા’ અને ‘ઓરમજ’ જીતી લીધાં, અને હિંદુસ્તાનના કેટલાએક દેશી રાજાઓની દરબારમાં, તેમજ ‘સિઆમ’, ‘સુમાત્રા’ અને ‘જાવા’ ના રાજાઓની દરબારમાં એલચીઓ મોકલ્યા. ૧૫૧૫ માં પોર્ટુગલના રાજાએ આ પ્રખ્યાત સુખાને એકદમ વગર કાગળે બરતરફ કર્યો, અને તેની જગ્યાએ તેના કદા શત્રુ ‘સોઆરેઝ’ ને નીમ્યો. આ શૂરા લડવાથી એ દુઃખ સહન થઈ શક્યું નહીં, અને તે એજ વર્ષમાં ગોવામાં મંરણ પામ્યો.

આલ્યુકર્કનાં મરણ પછી સોળમી સદીના અંત સુધી ઘણા જાણવાનોગ બનાવ બન્યા નહીં. શીરંગી લોકોએ એટલા વખતમાં થોડાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. ૧૫૩૬ માં ‘દીવ’ નો બેટ એ લોકોના તાબામાં આવ્યો. ૧૫૭૧ માં ખીજપુર, અહમદનગર, અને કલિકટના રાજાઓએ સમ્યે મળીને શીરંગીઓ સામે વિગ્રહ આરંભ્યો, અને ગોવા શહેરપર ઘેરા નાખ્યો. આ સમયના રાજા ઉપર શીરંગી લોકોએ કૃતેહ મેળવી, અને તેઓને પાંજા હ-

દાખા. સતરમી સદીમાં મુખ્યત્વે કરીને 'વલંદા' (હોલાન્ડ દે-
શના રહેવાસી) લોકોની હરીફાઈથી હિંદુસ્તાનમાં અને એશિ-
આના ખીજા ભાગોમાં શીરંગી લોકનું ખજા ઓછું થતું ગયું.
૧૬૦૭ માં વલંદાઓએ તેમનું 'મોલકકાસ' સંસ્થાન લઈ લી-
ધું. ૧૬૨૨ માં ઇંગ્લેન્ડના બાદશાહે 'ઓરમજ' સંસ્થાન લઈ
લીધું; અને 'મસ્કટ' ના ઈમામે આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારાપર-
નાં તેમનાં કેટલાંક સંસ્થાન તાબે કર્યાં. ૧૬૩૨ માં મુગલ બા-
દશાહ શાહજહાંના હુકમથી ખંગાળાના સુબાએ તેમનાં 'હુગલી'-
નાં સંસ્થાનનો નાશ કર્યો, અને તેમને ખંગાળામાંથી હાંકી કા-
ઢ્યા. ૧૬૪૦ માં 'મલાકા' માંથી, અને ૧૬૫૬ માં 'સીલોન'-
માંથી વલંદા લોકોએ તેમને હાંકી કાઢ્યા. ૧૬૬૨ માં શિવાજીને
ખંડણી આપવાની શીરંગી લોકોને ફરજ પડી. ૧૭૩૬ માં ખા-
જીરાવ પેશવાના બાઈ ચીમનાજી આપાંએ તેઓનો 'વચઈ' નો
કિલ્લો લડીને લીધો. એ પ્રમાણે શીરંગીઓએ એશિઆ માહે-
લાં ઘણાં ખરાં સંસ્થાનો ઓપાં, હાલ હિંદુસ્તાનમાં તેમનાં સં-
સ્થાન માત્ર ત્રણછે,—ગોવા, દમન, અને દીવ.

૨. વલંદા અને ડેન.

સતરમી સદીની શરૂઆતમાં વલંદા લોકો એશિઆમાં શી-
રંગી લોકના હરીફ થઈ પડ્યા. તેઓએ પણ આ વખતથી પૂ-
ર્વ તરફનાં દેશો સાથે વેપાર ચલાવવા માડ્યો, અને જુદે જુદે
કેઠાણે સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. તેઓએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શીરંગી

લોકોનાં કેટલાંએક સંસ્થાનો લઈ લીધાં; અને 'જવા' ખેટમાં 'ખતેવિયા' નું સંસ્થાન સ્થાપીને તેને પૂર્વમાં પોતાનું મુખ્ય મથક કર્યું. હિંદુસ્તાનમાં પણ આ સાહસિક લોકોએ કેટલાંએક સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં; તેમાંના મુખ્ય 'ચીનમુગ' (બંગાળા પ્રાંતમાં), અને 'નેગેપટામ' (કર્ણાટક પ્રાંતમાં) હતાં. 'મુગ' માં પણ વલંદાઓએ પોતાની વેપારની કોઠી સ્થાપી હતી. હિંદુસ્તાન માટેલાં તેમનાં સઘળાં સંસ્થાનો પાછળથી અંગ્રેજોએ લઈ લીધાં, તેથી હાલ આ દેશમાં વલંદા લોકોનું એકપણ સંસ્થાન નથી.

સતરમી સદીની શરૂઆતમાં 'ડેન' લોકોએ પણ હિંદુસ્તાનમાં બે સંસ્થાન સ્થાપ્યાં હતાં. એક 'ત્રાન્કિવખાર' સંસ્થાન દક્ષિણે 'કર્નાટક' માં હતું; અને બીજું 'ચીંગમપોર' સંસ્થાન બંગાળામાં હતું. આ બન્ને સંસ્થાનો અંગ્રેજ સરકારે ૧૮૪૫ માં ડેન લોકો પાસેથી વેચાતાં લીધાં.

૩. અંગ્રેજ.

સોળમી સદીની આખરે અંગ્રેજ લોકોનું ધ્યાન હિંદુસ્તાન ભણી ખેંચાયું. હિંદુસ્તાન અને એશિઆનાં બીજા દેશો તોડે વેપાર ચલાવવાને 'ઈંગ્લાંડ' ના વેપારીઓએ 'ઈસ્ટ-ઈન્ડિયા-કંપની' નામની એક પેઢી સ્થાપી; અને આ પેઢીએ ઈ. સ. ૧૬૦૦ માં ઈંગ્લાંડની મણી 'હોલીવુડ' કનેથી પૂર્વમાં વેપાર કરવાનો પેટા મેળવ્યો. આં મતલબથી અંગ્રેજોના કાકલા 'કેપ'

ને રસ્તે હિંદુસ્તાન ભણી આવવા લાગ્યા. પેટેલા કાફલો ૧૬૦૧ માં 'કેપતન લેકેસ્ટર' ની સરદારી હેઠળ આવ્યા. ત્યારપછી ૧૬૦૮ માં ઇંગ્લાંડના ખાદશાહ પેટેલા 'લેમ્સ' કનેથી, અને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તરફથી, ભલામણ પત્રો લઈને 'કેપતન હોકિન્સ' 'જાંહાંગીર' ખાદશાહની દરબારમાં આવ્યા. જાંહાંગીરે તેને સારો આવકાર દીધો, અને 'હોકિન્સ' ત્રણ વર્ષ લગી આગ્રામાં રહ્યો. ૧૬૧૩ માં જાંહાંગીર ખાદશાહે મુગલ રાજ્યમાં ચાર કેકાણે વેપારની કોઠી સ્થાપવાની અંગ્રેજોને પરવાનગી આપી, ૧૬૧૫ માં 'સર-તોમસ-રો' ઇંગ્લાંડના ખાદશાહ પેટેલા 'લેમ્સ' ના એકઝીક્યુટીવે જાંહાંગીરની દરબારમાં આવ્યા, અને ત્રણ વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યો. જાંહાંગીરે તેને ખુબ માન આપ્યું, અને પોતાની દરબારમાં તેને સર્વથી ઊંચી પદવી આપી. સર તોમસ રોએ ઇંગ્રેજ વેપારીઓને નડતા ધણીએક અડચણો દૂર કરી, અને જાંહાંગીરને સમજાવીને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને કેટલાએક ફાયદાકારક હોદ્દા અપાવ્યા.

૧૬૧૬ માં અંગ્રેજોએ 'સુરત,' કલિકટ,' અને 'મરહી-પટ્ટમ' માં પોતાની કોઠી સ્થાપી. ઘણાં વર્ષ સુધી સુરત હિંદુસ્તાનમાં તેમનું મુખ્ય મથક હતું. ૧૬૩૮ માં સુરત માટેલા એક અંગ્રેજ વૈદ દાકતર 'આકિતને' શાહજહાં ખાદશાહની દીકરી-ને માંદગીમાંથી સાજી કરી, તેથી ખાદશાહે ખુબી યત્ન દાકતર આકિતનની અગત્ય ઉપરથી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને કેટલાક હક

અવશ્યા. એજ પ્રમાણે દાકતર આઉતનની કામેલિઅતને લીધે
 અંગાળાના સુખા તરફથી કંપનીને અંગાળામાં વેપાર કરવાની
 છૂટ મળી. ૧૬૪૦ માં 'બીજ્યાનગર' ના 'રામ રાજ' ના
 બાઈ કનેથી થોડી જમીન વેચાતા લઈને અંગ્રેજોએ 'મદ્રાસ'
 સંસ્થાન સ્થાપ્યું, અને 'ફોર્ટજ્યોર્જ' નો કિલ્લો બાંધ્યો. ૧૬૫૩
 માં 'કોરોમાન્ડલ' કોસ્તા ઉપર મદ્રાસ કંપનીનું મુખ્ય મથક થ-
 યું. ૧૬૬૪ માં શિવાજીએ સુરત ઉપર હુમલો કર્યો તે વખતે
 અંગ્રેજોએ 'સર-જ્યોર્જ-ઓકસેનડન' ની સરદારી હેઠળ પોતા-
 ની કોઠીનો ધણી બાહાદુરીથી બચાવ કર્યો અને લોકોનું રક્ષણ
 કર્યું. ઔરંગઝેબ બાદશાહ આ બખ્તર સાંભળીને ધણી ખુશી
 થયો, અને તેણે કંપનીના માલપરની કેટલીક જગત કાઢી ના-
 ખી. ઇંગ્લાંડનો રાજા ખીજો 'ચાર્લસ' ૧૬૬૨ માં પોર્ટુગલના
 રાજાની છોકરી 'કેથરિન' નોડે પરણ્યો, ત્યારે પોર્ટુગલના રા-
 જાએ 'મુંબઈ' ખેટ ચારલસ રાજાને પેલેગ્રમણીમાં આપ્યો હતો.
 આ ખેટ ૧૬૬૮ માં ચારલસ રાજાએ દરિદ્ર ઇતિહાસ કંપનીને
 સ્થાપીત કર્યો. આ વખત પછી પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર મુંબઈ કંપ-
 નીનું મુખ્ય મથક થયું. ૧૬૬૯ માં અંગ્રેજોએ અંગાળામાં 'ક-
 લકતા' નું સંસ્થાન સ્થાપ્યું, અને ફોર્ટ-વિલ્યમ નો કિલ્લો
 બાંધ્યો. અંગાળામાં કલકતા કંપનીનું મુખ્ય મથક થયું. આ
 પ્રમાણે ૧૭ મી સદીની આખરે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનાં મુખ્ય
 મથક હાલની માફક કલકતા, મુંબઈ, અને મદ્રાસ હતાં,

૪. ફ્રેન્ચ.

ફ્રેન્ચ સરકારે ૧૬૦૪ માં હિંદુસ્તાન બજારી પેટેલો કાફલો માફલો; અને ૧૬૬૪ માં ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ઉભી થઈ. આ કંપનીએ અંગ્રેજ અને વલંદ વેપારીની માફક સુરતમાં પોતાની ડોરી સ્થાપી. ૧૬૭૪ માં 'માર્તિન' નામના એક ફ્રેન્ચ પુરૂષ પીળપુરના રાજા કનેથી કર્નાટકમાં જમીન વેચાતી લઈને 'પોન્ડીચરી' શહેરે વસાવ્યું, અને તેને ફ્રેન્ચોનું મુખ્ય મથક કર્યું. ૧૬૮૮ માં ફ્રેન્ચ લોકોએ બંગાળમાં 'હુગલી' નદી પર 'ચનદરનગર' શહેર વસાવ્યું; અને ૧૭૨૫ માં 'લાબુદોને' નામના એક ફ્રેન્ચ અમલદારની ખાલાદુરીથી મલબાર દોરતા હપર 'મહે' બંદર ફ્રેન્ચોના હાથમાં આવ્યું. ૧૭૩૫ માં પોન્ડીચરીનો હાકેમ 'ડુમા' નામિ એક પુરૂષ હતો, અને તેના પછી ૧૭૪૧ માં 'દુલે' હાકેમ થયો. પોન્ડીચરીમાં આવ્યા પેટેલો 'દુલે' ૧૭૩૧ થી ૧૭૪૧ સુધી ચનદરનગરનો હાકેમ હતો. આલ્પકર્કની માફક દુલેએ પણ હિંદુસ્તાનમાં એક બજવાન રાજ્ય સ્થાપવાનો મનસુખો કર્યો હતો, અને તે માટે પેટેલો અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો. પેટેલો થોડો વખત દુલે પોતાની મતલબમાં ફાવતો માલમ પડ્યો, અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઈંગ્રેજોની બજારી દુર્દશા થઈ; પણ પાછળથી અંગ્રેજો કાચા અને ફ્રેન્ચોનું બજ બાગી પડ્યું. હાલ હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચોનાં પાંચ અસ્થાન છે,— 'પોન્ડીચરી,' 'ચનદરનગર,' 'મહે,' 'કરિકલ,' અને 'યાતાઉન'.

પ્રકરણ ૨ જી.

—:૦:—

ઔરંગઝેબનાં મરણ પછી દખણની સ્થિતિ.

(૧૭૦૭—૧૭૪૮.)

૧. મરેઠી રાજ્ય.

ઔરંગઝેબ બાદશાહનાં મરણ પછી તેના છેકરા ‘આઝમ’ સંભાળના છેકરા શાહને છોડી મૂક્યો, તેથી શાહ દખણમાં આવીને ‘તારાબાઈ’ કનેથી રાજ્ય સત્તા લઈ સતારાની ગાદી પર બેઠો (૧૭૦૮). મુઝલ દરબારમાં કેળવાયાથી શાહને એથ આગમ ધણો પસંદ હતો, તેથી તેણે સધળો રાજકારભાર પોતાના વજીર ‘બાજાજી વિશ્વનાથ’ ને સોંપ્યો (૧૭૧૪). એ વખત પછી મરેઠી રાજ્યમાં પેશ્વા (વજીર) કરતા હરતા થયા. ૧૭૨૦ માં બાજાજી વિશ્વનાથનાં મરણ પછી શાહએ બાજાજીના છેકરા ‘બાજીરાવ’ ને પેશ્વાની પદવી આપી. બાજીરાવ ધણો શૂરો હતો, અને તેણે શાહના રાજ્યને ધણું વધાર્યું. ૧૭૪૦ માં બાજીરાવનાં મરણ પછી ‘બાજાજી બાજીરાવ’ પેશ્વા થયો. ૧૭૪૮ માં શાહરાજ્ય મરણ પામ્યો અને પેશ્વા બાજાજી બાજીરાવે ખીજા શિવાજીના કુંવર રામરાજને સતારાની ગાદીએ બેસાડ્યો.

૨. હિંદાબાદનું રાજ્ય.

મરેઠી રાજ્ય શિવાય દખણનો બાકીનો ભાગ દિલ્હીના મુગલ બાદશાહને તામે હતો, જેના તરફથી એક હાકેમ દખણના સુબેદારનો ઓધિ ધારણ કરી ત્યાં રાજ્યભાવતો હતો. ઓરંગઝેબ પછી તેના છોકરા 'બાહાદુરશાહે' 'ઝુલફિકરખાંને' દખણનો સુબો કર્યો હતો. ઝુલફિકરખાં ઘણો ખરો 'દિલ્હી' માં રહેતો હતો, તેથી તેણે દખણનો કારભાર 'દાઉડખાં' નામના એક નાયકને સોંપ્યો હતો. ૧૭૧૨ માં બાહાદુરશાહનાં મરણ પછી તેના છોકરા ગાદીને મોઢે વઢયા, તે વખતે પ્રખ્યાત સૈયદ બાઈ ઓ 'હુસેન અલી' અને 'અબદુલા' જે 'બહાર' અને 'અલાહાબાદ' પ્રાંતના સુબા હતા, તેઓની મદદથી ૧૭૧૩ માં 'ફરખશીર' બાદશાહ થયો, અને 'ઝુલફિકરખાં' આ સૈયદોને હાથે માર્યો ગયો. આ ફેરફારથી દખણના સુબેદારનો ઓધિ 'અસોફજહ' ને મળ્યો. ('અસોફજહ' હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં 'નિઝામ-ઉલ-મુલક' ને નામે પ્રખ્યાત થઈ ગયલા છે.) ૧૭૧૪ માં સૈયદ 'હુસેન અલી' જે બાદશાહનો વજીર હતો તે 'અસોફજહ' ને ખસેડીને પોતે દખણનો સુબેદાર થયો. નિઝામ-ઉલ-મુલક 'અબોઢયા' ના નવાખ 'સાદતખાં' સાથે મળીને આ સૈયદ બાઈ ઓની સામે થયો, અને ૧૭૨૦ માં તેઓની સત્તાનો અંત આણવામાં કુતેહમંદ ઉતર્યો. નિઝામ-ઉલ-મુલક બાદશાહનો વજીર થયો, અને તેણે દખણના સુબેદારનો

પોતાનો આગળો ઓઘી પણ ધારણ કરીધો. ૧૭૨૪ માં આ ઘરડો નિઝામ દખ્ખણમાં ગયો, અને હૈદરાબાદમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી સ્વતંત્રપણે રાજ્યભાવના લાગ્યો. આ બહાદુર લડવૈયો ૧૦૪ વર્ષની ઉંમરે ૧૭૮૮ માં મરણ પામ્યો. એજ વર્ષમાં દી-હીનો બાદશાહ મહમુદશાહ અને મરેઠી રાજા શાહુ પણ મરણ પામ્યા.

૩. કર્નાટકનું રાજ્ય.

હુલકીકરખાં અને નિઝામ-ઉલ-મુલક ને વખતે દખ્ખણના સુબેદાર હતા, તે વખતે કર્નાટકનો રાજ્ય કારબાર 'સાદત-ઉલા-ખાં' નામના નાયકને સ્વાધીન હતો. ૧૭૩૨ માં સાદત-ઉલા-ખાં મરણ પામ્યો, અને તેનો ભત્રીજો 'દોસ્તઅલી' દખ્ખણના સુબેદાર નિઝામ-ઉલ-મુલકની પરવાનગી મેળવ્યા વગર કર્નાટકનો નવાબ થયો. નિઝામ આ વખતે બાહુરાવ પેશ્વા નોડે લડવામાં રોકાયેલો હતો તેથી તેણે નવાબનો ઓઘી ધારણ કરવામાં દોસ્તઅલીને અડચણ કરી નહીં. દોસ્તઅલીનો 'અન્દા સા-હેબ' નામે જમાઈ હતો, જેને પોન્ડીચરીના ફ્રેન્ચ 'કુમા' નોડે ધણી દોસ્તી હતી. ૧૭૩૬ માં 'ત્રિચિનાપોલી' ની રાણી સાથે દોસ્તી થઈ પડ્યો; અને ૧૭૩૯ માં તેણે 'તાન-જોર' ના મરેઠી રાજા કનેથી 'કરિકલ' બંદર ધીનવી લઈને ફ્રેન્ચને આપ્યું. અન્દા સહેબનાં આવાં કૃત્યથી મરેઠાઓને ધ-

છો ક્રોધ ચઢ્યો; તેથી 'ખીંગર' નો ગાળ 'રધુજી ભાંસલે' અને
 'ભાંગરીગાવ' એક માટી સેનાસહિત કર્નાટક ઉપર ચઢ્યા. દો-
 રત અલી 'આમ્બુર' આગલ તેમની સામે થયો, પણ તે હાર્યો
 અને માર્યો ગયો (૧૭૪૦). મરેઠાઓએ દોરતઅલીના છોકરા
 'સફદરઅલી' ને નવાબ ડેરવ્યા; અને ૧૭૪૧ માં તેઓએ ત્રિ-
 ચિનાપોલીને ઘેરે ઘાડ્યો. આ શહેરનો ત્રણ મહિના સુધી ચન્દા
 આપેમે ઘણી બાહાદુરીથી બચાવ કર્યો, પણ અંતે તેને શરણ
 થવું પડ્યું. મરેઠા ચન્દા આપેમને કેદ પકડી લઈ ગયા, અને
 તેને સતારામાં બંધ કર્યો, જ્યાં તે સાત વર્ષ સુધી રહ્યો. સફ-
 દર અલીને તેના બનેલી 'મારતિઆ અલી' એ ૧૭૪૨ માં મારી
 નાખ્યો; અને તેની બાયડીએ પોતાનાં નાનાં બાળક સહિત
 મદ્રાસમાં અંગ્રેજોનો આશરો લીધો. એ વખતે નિઝામ-ઉલ-
 મુલ્કે એક માટાં લશકર સહિત આવીને કર્નાટકમાં બંદોબસ્ત
 કર્યો. તેણે સફદરઅલીના બાળકને નવાબ તરીકે કબુલ રાખ્યો,
 અને તે માટે યાવ ત્યાં સુધી કર્નાટકનો રાજ્ય કારભાર 'અ-
 નવાઝદીન' નામના પેતાના એક અનુભવી નાયકને સોંપીને તે
 પાછો ફર્યો. ૧૭૪૩ માં આ બાળક નવાબને કોઈ એ મારી
 નાખ્યો; તેથી અનવાઝદીને કર્નાટકના નવાબનો ખોલો કારણ
 કીધો.

પ્રકરણ ૩ જી.

—૦:૦—

કર્નાટકમાં ઝાંગેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે વિગ્રહ.

(૧૭૪૬—૧૭૬૧.)

—:૦:—

૧. કર્નાટકનો પેહલો વિગ્રહ. (૧૭૪૬—૧૭૪૮)

છેલ્લાં પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કર્નાટકની સ્થિતિ હતી તેવામાં યુરોપમાંડમાં ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ ઉઠી. ૧૭૪૬ માં ફ્રેન્ચ સરકારે યુરોપથી લાખુર્ડોને નામના પ્રખ્યાત સરદારને એક કાફલા સહિત ઇંગ્લેન્ડનાં સંસ્થાનોનો નાશ કરવાને હિંદુસ્તાન ભણી મોકલ્યો. એજ વખતે ઇંગ્લાંડથી પણ એક કાફલો ઇંગ્લેન્ડનાં સંસ્થાનોનાં રક્ષણને માટે હિંદુસ્તાનમાં આવી પોહ્યો. બન્ને કાફલા કોરૌમાન્ડલ કોસ્તાપર મદ્રાસની દક્ષિણે નેગેપટમ આગળ એક ખીજની સામાયયા, પણ લડયા વગર છુટા પડ્યા. લાખુર્ડોનેનો વિચાર મદ્રાસ લેવાનો હતો, તેથી દુલ્લે ની મદદ મેળવવા માટે પોન્ડીચરી તરફ હંકારી ગયો. દુલ્લે અને લાખુર્ડોને એક ખીજના અદેખા હતા, તેથી તેઓમાં મતભેદ હતો; તે છતાં થોડા વખતમાં લાખુર્ડોનેએ ૪૦૦૦ માણસ સહિત મદ્રાસ ઉપર હુમલો કર્યો. મદ્રાસનો કોટ ધણે નાબોલો હતો.

તો, અને આ સંસ્થાનનાં રક્ષણને માટે ફક્ત ૪૦૦ અંગ્રેજ સીપાઈઓ હતા; વળી અંગ્રેજોનાં કમનસીબે ઇંગ્લાંડથી આવેલા કાફલો એ વખતે ખીજી તરફ હંકારી ગયો હતો, તેથી મદ્રાસના ગવર્નર મોર્સને પોતાનાં નાનાં લશ્કર સહિત શરણ થવાની ફરજ પડી (૧૭૪૬). લાખુડોનેએ મદ્રાસ માહેલી કંપનીની માલ મિલકત જપ્ત કરી; અને ૪૪ લાખ રૂપિયા લઈને ત્રણ મહિના પછી અંગ્રેજોને તેમનું આ સંસ્થાન પાછું સ્વામીન કરવાને કબ્જલ કર્યું. દુલિએ આ કરાર પસંદ નહીં કર્યો, તોપણ લાખુડોનેએ કરારનામા ઉપર સહી કરી; અને ત્યાર પછી પોતાના કાફલો સહિત યુરોપ તરફ હંકારી ગયો. એનાં કૃત્ય ક્રૈત્ય સરકારને પસંદ પડ્યાં નહીં, તેથી એને ત્રણ વર્ષ સુધી બંદીખાનામાં રાખ્યો. આ શુરો સરદાર ૧૭૫૩ માં મરણ પામ્યો.

કર્નાટકના નવાબ અનવાઈદીને ક્રૈત્ય લોકોને મદ્રાસપર હુમલો કરવાને પોછલાં પરવાનગી આપી હતી નહીં; પણ મદ્રાસ જીતી લઈને નવાબને આપી દેવાનું દુલિએ કબ્જલ કર્યું હતું. તેથી નવાબે તેમને કંઈ અટકાવ કર્યો નહીં. મદ્રાસ ક્રૈત્યોના હાથમાં આવ્યા પછી જ્યારે નવાબે લોકો કે દુલિનો વિચાર પોતાની કબ્જલાત પાળવાનો નથી, ત્યારે તેણે પોતાના છોકરાને ૧૦૦૦૦ માણસનું લશ્કર આપી મદ્રાસ લેવા મોકલ્યો. પેરેડી નામના ક્રૈત્ય અમલદારે ૨૩૦) યુરોપીઅન, અને ૭૦૦) દેશી

સીપાઈઓ આથે નવાખનાં આ મોટાં લશ્કરનો પરાજય કર્યો (૧૭૪૬). દુલેએ તરત અનવારફીનને પાછો મેજવી લાધો, પણ થોડા વખતમાં નવાખે અંગ્રેજોનો પક્ષ પકડયો.

લાખુડીનેએ અંગ્રેજો આથે કરેલો કરાર દુલેએ તોડ્યો, અને મદ્રાસ પોતાને સ્વાધીન લઈને પેરેડીને ત્યાંનો હાકેમ નીમ્યો. મદ્રાસ માહેલા અંગ્રેજોને, અને ખીજી મુખ્ય રહેવાસીઓને તેણે પોન્ડીચરીમાં લાવી પુર્યા. મદ્રાસથી ખાર મેલને છેટે આવેલા સેંત દેવીડના કિલ્લામાં થોડા અંગ્રેજો રહેલા હતા, તેથી ૧૭૪૭ માં દુલેએ સેંત દેવીડને ઘેરો ધાલ્યો. કિલ્લા માહેલા અંગ્રેજોએ ઘણી બાહાદુરીથી કિલ્લાનો ખચાવ કર્યો, અને ઇંગ્લાંડથી 'એડમીરલ બોસકોઅન' એક કાફલા સહિત આવી લાગો, તેથી ફ્રેન્ચો ઘેરો ઉઠાવી પોન્ડીચરી તરફ પાછા હડયા. ૧૭૪૮ માં એડમીરલ બોસકોઅને પોન્ડીચરીને ઘેરો ધાલ્યો. દુલેએ પાંચ અઠવાડીઆં સુધી શહેરનો ઘણી હિમતથી ખચાવ કર્યો, તથી અંગ્રેજો કાચા નહીં, અને તેમને ઘેરો ઉઠાવી લેવાની ફરજ પડી. આ બનાવ પછી તરતજ યુરોપમાં ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે 'એક્સ-લા-શાપેલ' આગળ અંધી થઈ, અને હિંદુસ્તાનમાં પણ લડાઈ બંધ પડી. બન્નેએ એક ખીજીના જીતી લીધેલા મુલકો પાછા આપ્યા. (૧૭૪૮).

૨. હૈદ્રાબાદ અને કર્નાટકની ગાદી વિષે વાદ;

અને

કર્નાટકનો ખીનો વિગ્રહ (૧૭૪૮-૧૭૫૫.)

છેલ્લાં પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૭૪૮ માં દખ્ખણના પ્રખ્યાત સુબેદાર નિઝામ-ઉલ-મુલ્કનો કાળ થયો. આ શૂરા સરદારે પોતાની ગાદી પોતાના પૌત્ર મુઝફ્ફરજંગને આપવાની મરજી જણાવી હતી; પણ તેનો ખીનો છોકરો નાઝિરજંગ પોતાના આપનાં મરણ વખતે હૈદ્રાબાદમાં હોવાથી લશ્કરની મદદ વડે તરત ગાદી પર બેઠો, અને તેણે દખ્ખણના સુબેદારનો આરોધી ધારણ કરીધો. મુઝફ્ફરજંગ મરેહાની મદદ મેળવવા માટે સતારે ગયો, ત્યાં તેને અન્ધ સાહેબ સાથે દોસ્તી થઈ; અને આ બન્ને શાહજાદાએ હૈદ્રાબાદ અને કર્નાટકની ગાદી મેળવવા માટે ફ્રેન્ચ હાકેમ દુલ્હની મદદ માગી. ફ્રેન્ચ સત્તા વધારવાને આ લાગેલીક માલમ પડવાથી દુલ્હને તેમની સ્મરજ બહાલ ગણી, અને મરેહાને સાત લાખ રૂપિયા આપીને અન્ધ સાહેબને છોડવો. મુઝફ્ફરજંગ અને અન્ધ સાહેબે થોડુંએક લશ્કર ભિડું કર્યું, અને દુલ્હને તેમની મદદ જુસીને થોડુંક લશ્કર આપી મોકલ્યો. પેહેલાં તેઓએ કર્નાટકના નવાબ અનવારુદ્દીન સામે લડાઈ ઉઠાવી. નવાબ આમ્મુરનાં રણમાં તેમની સામે થયો, પણ તેણે હાર ખાધી અને પોતાના વડા છોકરા સહિત તે માર્યો ગયો;

અને તેનો નાનો છોકરો મહમદઅલી ત્રિચિનાપોલીમાં જન્મ
 ભરાયો (૧૭૪૯). મુઝફ્ફરજંગ અને ચન્દા સાહેબે તરત કર્ના-
 ટકની રાજધાની આક્રમણ કર્યું લીધા; અને મુઝફ્ફરજંગે દ-
 ખ્ખાણના સુબેદારનો ઓર્ધા ધારણ કરીને ચન્દા સાહેબને કર્ના-
 ટકનો નવાબ ઠરાવ્યો. આ મદદને માટે દુલ્લેને પોન્ડીચરીની
 આસપાસનાં ૮૧ ગામો માખ્યાં,

આ ખખર મળતાંજ નાઝિરજંગ એક માટાં લશ્કર સાથે
 કર્નાટકપર ચઢી આવ્યો, અને પોન્ડીચરીની નજીક તેણે મુઝ-
 ફરજંગને હરાવ્યો અને કેદ પકડવો; ચન્દા સાહેબ તાહાસી ગયો,
 અને ફ્રેન્ચો જોઈતી મદદ કરી શક્યા નહીં. એ લડાઈમાં અં-
 ગ્રેજો તરફથી મેજર લોરન્સ નામનો એક અમલદાર થોડાં મા-
 ણસો સહિત નાઝિરજંગની મદદે આવ્યો હતો. નાઝિરજંગે તર-
 તજ પોતાના ઓર્ધાની રૂએ મહમદઅલીને કર્નાટકનો નવાબ
 ઠરાવ્યો (૧૭૫૦). આ ફતેહ પછી નાઝિરજંગ આગસુ પડી
 રહ્યો; તેનો લાભ લઈને ફ્રેન્ચોએ કદાલોર આગળ મહમદઅ-
 લીને હરાવ્યો અને જિનજનો મજબુત કિલ્લો યુસીએ ૨૪ ક-
 લાકમાં લીધો. નાઝિરજંગ અતે ફ્રેન્ચોની સામે ગયો, પણ
 તેના કેટલાક નાયકોએ તેની સામે સંપ કર્યો અને તેને મારી
 નાખી મુઝફ્ફરજંગને છુટા કર્યો. મુઝફ્ફરજંગ છુટીને પોન્ડીચરીમાં
 દુલ્લેને મળવા ગયો; ત્યાં એણે માટા દમામથી દખ્ખાણના સુબેદાર-
 નો ઓર્ધા ધારણ કરી, અને ચન્દા સાહેબને પાછો કર્નાટક-

નો નવાખ કર્યો. દુલ્લેને અને ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને મુ-
ઝફરજંગ તરફથી કીમતી ખલ્લેસો મળી (૧૭૫૦). ૧૭૫૧ માં મુ-
ઝફરજંગને તેની રાજધાનીનાં શહેર ઐરંગઝાબાદ મધે ગાદીએ
બેસાડવાને દુલ્લેએ જુસીને એક નાનાં લશકર સાથે માકલ્યો;
માર્ગમાં જો નાયકોએ નાઝિરજંગને મારી નાખ્યા હતા તેઓએ
મુઝફરજંગને પણ મારી નાખ્યા. જુસીએ તરત નિઝામઉલ મુ-
લ્કના નાના છોકરા સલામતજંગને સુબેદાર તરીકે જાહેર કીધો,
અને તેને સહી સલામત ઐરંગઝાબાદ લઈ જઈને ગાદીએ બે-
સાડ્યો. જુસી નિઝામના સલાહકારી તરીકે તેની દરબારમાં રહ્યો.

૧૭૫૧ માં ચન્દા સાહેબે અને ફ્રેન્ચોએ ત્રિચિનાપોલીમાં
મહમદઅલી ઉપર હુમલો કર્યો. અંગ્રેજો પાસે પુરતું લશકર ન-
હી હોવાથી તેઓ પોતાના મિત્ર મહમદઅલીને મદદ કરી શક્યા
નહોં. ત્રિચિનાપોલી શત્રુના હાથમાં જવાને કાંઈ ધણી ખાટી
હતી નહીં, તેટલામાં રોયર્ટ કલાઈવ નામના એક જુવાન લશક-
રી અમલદારે મદ્રાસના ગવર્નર મીંગ્સોનડર્સને મહમદઅલીનો
છુટકારો કરવાનો એક ઉપાય સૂચવ્યો, તેથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં
ઈંગ્રેજ સત્તાનો નાશ થતો અટક્યો. કેપ્ટન કલાઈવે એવી સુ-
ચના પ્રાપ્તીકે આ વખતે ચન્દા સાહેબની રાજધાની આર્કટ
ઉપર હુમલો કરવામાં આવે, તો ધણુ કરીને મહમદઅલીનો છુ-
ટકારો થાય; અને આ કામ બજાવવાનું તેણે માથે લીધું. ગવ-
ર્નરને ખીલો કાંઈ ઉપાય ન મળ્યો પડવાથી કલાઈવની સૂચના

પસંદ પડી. ૨૦૦ યુરોપીઅન અને ૩૦૦ દેશી સીપાઈઓ સાથે કલાઈવે આર્કટ લીધું. ચન્દા સાહેબે પોતાના હોકરા રાજા સાહેબને ૧૦૦૦૦ માણસ આપીને પોતાની રાજધાની પાછી લેવા મોકલ્યો. કલાઈવે આટલાં થોડાં માણસ સાથે સાત અઠવાડીઆં સુધી આર્કટનો ખત્યાવ કર્યો, અને રાજા સાહેબને ઘેરો ઉડાવી જવાની ફરજ પાડી. કલાઈવને થોડી મદદ આવી પુગવાથી તે રાજા સાહેબની પાછળ ગયો અને આનીની લડાઈમાં તેને હરાવ્યો (૧૭૫૧).

દુલેએ પોતાની કુતેહની નીશાની તરીકે ૧૭૫૦ માં એક સ્તંભ ઉભો કર્યો હતો, અને દુલે-કુતેહ-આબાદ નામનું શહેર વસાવ્યું હતું, તે બન્નેનો કલાઈવે ૧૭૫૨ માં નાશ કર્યો; અને મેજર લોરેન્સ સાથે મળીને ત્રિચિનાપોલી આગળ રાત્રીની સામે ગયો. અંગ્રેજોએ ચન્દા સાહેબ અને ફ્રેન્ચોને ઘેરી લીધા, જેથી ચન્દા સાહેબ તાનજોરના લશ્કરનાં સેનાપતિને શરણે ગયો, અને આખાં ફ્રેન્ચ લશ્કરને હથિયાર છોડી દેવાની ફરજ પડી. ચન્દા સાહેબને તાનજોરનાં લશ્કરના સેનાપતિએ મારી નાખ્યા, અને મહમદઅલી કર્નાટકનો નવાબ થયો (૧૭૫૨). ફ્રેન્ચોએ ૧૭૫૪ માં પાછો ત્રિચિનાપોલીને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ મેજર લોરેન્સે તેનો બાહાદુરીથી ખત્યાવ કાઢ્યો, તેથી તેઓને પાછું હટવું પડ્યું. એજ વર્ષમાં ફ્રેન્ચ સરકારે દુલેને બોલાવી લીધો અને તેની જગ્યાએ ગોડલુને હાકિમ ઠરાવ્યો. નવા હાકિમે મહમદ

આલીને તવાખ તરીકે કબુલ રાખ્યા, અને આંગ્રેજો સાથે સંધી કરી (૧૭૫૫). ફરજે ઘણી ગરીબ હાલતમાં પોતાના પાછળા દિવસ કાઢી ૧૭૬૪ માં પેરીસ શહેરમાં મરણ પામ્યો.

૩. કર્નાટકનો ત્રીજો વિગ્રહ (૧૭૫૭-૧૭૬૧).

યુરોપમાં ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ હતી, તેથી હિંદુસ્તાનમાં પણ ૧૭૫૭ માં વિગ્રહ શરૂ થયો. એજ વર્ષમાં કાઉન્ટ-ડી-લાલી નામે એક પ્રખ્યાત સરદાર યુરોપથી લશ્કર લઈ પોન્ડીચરીમાં આવી પુગો, અને બ્રિટીશને ઉત્તર સરકારમાંથી આજ્ઞાવીને આંગ્રેજો સામે લડાઈની તૈયારી કરવા મંડ્યો. ૧૭૫૮ માં લાલીએ ઈંગ્રેજોનો સેંત દેવીડનો કિલ્લો લઈને તેને જમીન ખરાબર કરી નાખ્યો; અને એજ વર્ષના ડીસેમ્બર મહિનામાં તેણે મદ્રાસને ઘેરો ઘાલ્યો. લાલીને તેના નાયકો નોડે ખતનું નહીં તેથી તેની છાવણીમાં ઘણો ગેરખંદાખસ્ત અને કુસંપ હતો, તેથી તે મદ્રાસ તરત લેવામાં કાપ્યો નહીં. મજર ભારેન્સે શહેરનો ઘણો ખહાડુરીથી ખચાવ કીધો, અને ઈંગ્લાંડથી લશ્કરની મદદ આવી પુગવાથી ૧૭૫૯ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં લાલીને ઘેરો ઉઠાવી પોન્ડીચરી તરફ હઠી જવું પડ્યું.

કરનલ કૂટ ઈંગ્લાંડથી ૧૭૫૯ માં લશ્કર લઈ મદ્રાસમાં આવી પુગો. એજ વર્ષના ડીસેમ્બર મહિનામાં લાલી અને બ્રિટીશને વોનડીલાથ ઉપર હુમલો કર્યો. કરનલકૂટ ફ્રેન્ચોની

સાગો થયો અને પોનડીવાશની લડાઈમાં લાલીને હરાવ્યા અને બુસીને કેદ પકડયો (૧૭૧૦). ત્યારપછી ફૂટે ફ્રેન્ચ લોકોનાં શહેરો એક પછી એક લીધાં; અને ૧૭૧૧ માં તેણે પોનડીચરી સર કર્યું, અને તેનો કિલ્લો તોડી નાખ્યો. લાલી પકડાયો, અને એ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ સત્તાનો અંત આવ્યો. ૧૭૬૬ માં લાલીને પેરીસમાં ફાંસી દીધી. ૧૭૬૯ માં ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના અમલનો છેડો આવ્યો.

— ૦:૦:૦ —

મકરણ ૪ થું.

— ૦:૦ —

બંગાળામાં અંગ્રેજોની ચઢતી.

(૧૭૫૬—૧૭૬૦)

— ૦:૦:૦ —

૧ સિરાજ-હિંદ-દલો

અને

અંધારી કોટડીની વિપત્તિ (૧૭૫૬).

અગાઉ સદીની શરૂઆતમાં બંગાળાનો નવાબ મુશિ-દ-કુલીખાં નામે હતો જેના વખતમાં બંગાળા માલિકા અંગ્રેજોને વેપારમાં ઘણી અડચણો નડતી હતી. ૧૭૨૫ માં આ

નવાળનો કાળ થયો અને તેનો છોકરો શુભ-ઉડ-દીન ગાદી-એ આવ્યો, જેણે અંગ્રેજોને ધણી સગવડ કરી આપી. ૧૭૩૮ માં સુભ-ઉડ-દીનનાં મરણ પછી અનિવરડીયાં નામે તેની દરગાહમાંનો એક ઉમરાવ ગાદીનો ધણી થઈ પડ્યો. આ નવાબે મરેહાના હુમલા સામે અંગ્રેજ સંસ્થાનોનું બનતી કો-શિશ્વી રક્ષણ કર્યું, અને કલકત્તાની આસપાસ એક ખાઈ બાદવાની અંગ્રેજોને રજા આપી. આ ખાઈનું નામ મરેહી ખાઈ પડ્યું. ૧૭૫૬ માં આ નવાબ મરણ પામ્યો, અને તેનો ૨૦ વર્ષની ઉમરનો પૌત્ર સિરાજ-ઉડ-દવલા બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસાનો નવાબ થયો. એ ધણી કમઅક્ષત, ધાટકી અને દુરાચારી પુરૂષ હતો. એણે રૈયત ઉપર ભારે જુલમાત ચુલ્લયો. જેથી હિંદુ તેમજ મુસલમાનો એની ઉપર ક્રોધાયમાન થયા અને એને ધિકારવા લાગ્યા.

ગાદી પર આવતાંનેવાર આ દુષ્ટ નવાબની નજર ડાકાના હિંદુ હાકેમ રાજ્યલભની દોલત પર ગઈ, તેથી રાજ્યલભે પોતાના છોકરા ક્રીસનદાસને પોતાના કુટુંબ અને દોલત સહિત કલકત્તામાં ઇંગ્રેજોને આશરે મોકલ્યો. નવાબે ક્રીસનદાસને સ્વાધીન કરવાને કલકત્તાના ગવર્નર મીંડૂક ઉપર લખી મોકલ્યું. મીંડૂકે નવાબનું આ કેદેણું કબુલ રાખ્યું નહીં, અને વળી નવાબના હુકમની વિરૂધ્ધ ફોર્ટિફિકેશનનો કોર્ટ મજબૂત કરવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. સિરાજ-ઉડ-દવલાને

ધણે ક્રોધ મઢ્યો, અને તેણે તરત પોતાની રાજધાની મુશિ-
 દાળાદની પાસે આવેલું અંગ્રેજોનું કાસિમનગર સંસ્થાન હુ-
 ઠી લીધું, અને તે માટેલા અંગ્રેજોને કેદ પકડયા. (એ વખ-
 તે પાછળથી પ્રખ્યાત થયેલો વોરન હેસ્ટિંગ્સ પણ પકડાયો હ-
 તો). ત્યાર પછી તેણે એકદમ કલકત્તા ઉપર હુમલો કર્યો. ઈ-
 ગ્રેજોમાં શહેરનો ખત્યાવ કરવાનું સામર્થ્ય હતું નહીં, તેથી તે
 ઓએ ખાયડી ઈક્રાંશને વહાણપર મોકલી દીધાં; અને પાછળથી
 ગવર્નર પોતે અને વડો લશ્કરી અમલદાર પણ હિંમતકામ ખ-
 નીને વહાણ ઉપર જતા રહ્યા. વહાણે શહેરથી દૂર હંકારી
 ગયાં, અને કિલ્લામાં થોડા સીપાઈ અને મુલકી અમલદારો
 રહી ગયા. શહેરમાં રહેલા અંગ્રેજોએ મીં હોલવેલ નામના
 એક અમલદારને પોતાનો સરદાર ડરાવીને થોડો વખત સુંઘી
 કિલ્લાનો ખત્યાવ કીધો, પણ આંતે તેઓને શરણ થવું પડ્યું;
 અને નવાબે કલકત્તાનો કબજો લીધો (૧૭૫૬). કિલ્લા મા-
 હેલા ૧૪૬ અંગ્રેજોને નવાબના હુકમથી ૧૮ ફૂટ ચોરસ એક
 નાની અંધારી કોટડીમાં રાત્રે પુરવામાં આવ્યા. પાણી અને
 હવાની ખુટથી, અને ઉંઘાલાના દિવસ હોવાથી, આ બાપડા
 કેદીઓને મહા સંકટ વેઠવું પડ્યું, અને તેઓમાંના ઘણાએક
 ટપાટપ ખેલાત થઈ ભોંય ઉપર પડવા લાગા. કેદીઓએ પો-
 તાની સ્થિતિ નવાબને જણાવવાને પેહેરગીરોને ઘણી આજ્ઞ
 કીધી, અને તેમને બહુ લાલચ ખતાવી; પણ પેહેરગીરોએ ન-

વાખને ગત્રે જગાડવાને સાફ ના પાડી. સવાર પડતાં જ્યારે
જારણું ઊઠાડવામાં આવ્યું ત્યારે કેદીઓમાંના ૧૨૩ મરણ પા-
મ્યા હતા, અને જાકીના ૨૩ મુડદાન હાલતમાં મળી આવ્યા.
આવાં નિર્દય કર્મને માટે આ દુષ્ટ નવાબે કાંઈ પણ દયા અ-
થવા અથવા દલગીરી દેખાડી નહીં, અને આ ધાટકીપણાનું
જે કડવું ફળ તેણે થોડા વખતમાં આપ્યું તે તેને ધટવું હતું.

—૦—

૨. કલાર્ધવની બંગાળાપર સવારી

અને

પ્લાસીની લડાઈ (૧૭૫૬—૧૭૫૭).

કર્નાટકમાં ફ્રેન્ચ સત્તાને નાશ કરીને કલાર્ધવ ૧૭૫૨
માં ઇંગ્લાંડ ગયો હતો; અને ૧૭૫૫ માં કંપનીના ડીરેક્ટરોએ
ફ્રાઈસેન્ટ દેવીડના ગવર્નરના ઓદ્ધાપર તેને પાછો હિંદુસ્તાન
આકલ્યો હતો. મુંબઈમાં આવી પુગા પછી તેણે એડમીરલ
વોલસનના કાફલા સાથે પ્રખ્યાત ચાંચિયા આંગરીઆની સાથે
મરેઠાને મદદ કરી, અને તેનો ઘેરિયાનો મજબુત કિલ્લો લઈ
લીધો (૧૭૫૬). ત્યાર પછી કલાર્ધવ એડમીરલ વોલસનના
કાફલા સાથે મદ્રાસ આવી પુગો, અને ફ્રાઈસેન્ટ દેવીડમાં પો-
તાના ઓદ્ધાને અખત્યાર લીધો. બંગાળના માઠા સમાચાર
મદ્રાસની સરકારને માલમ પડ્યા, કે તરત કરનલ કલાર્ધવને
થોડું લશ્કર આપીને આ આફતનું વેર ભવાને બંગાળે

માકલ્યો. ૧૭૫૬ ના ડીસેમ્બર મહિનામાં તે એડમીરલ વોત-
 સનના કાફલા સાથે જંગાજે આવી પુગો. આવતાંનેવાર તે-
 જે જડજળડજળો કિલ્લો લીધો, અને ૧૭૫૭ ના જાનેવારી
 મહિનામાં તેણે કલકત્તા સર કર્યું; તેજ વખતે કેપતન આયર-
 ફ્રે હુગલીનો કિલ્લો લીધો. સિરાજ-ઉદ-દવલા એક માટાં લ-
 શકર સાથે અંગ્રેજો ઉપર ધસી આવ્યા, પણ હિમત છોડી
 દર્ધને તેણે સંધીનું કેટલું કલાઈવ ઉપર મોકલ્યું. કલાઈવે
 એડમીરલ વોતસનના વિચારની વિરૂધ્ધ ૧૭૫૭ ના ફેબ્રુઆરી
 મહિનામાં નવાજ સાથે સંધી કરી. આ સંધીની સરત મુ-
 જબ અંગ્રેજોને તેમના આગળા હકો પાછા મળ્યા; કલકત્તાનો
 કિલ્લો મજબુત કરવાને તેમને પરવાનગી મળી; અને નવાજ-
 ના હુગલાથી તેમને થયેલી સધળી નુકશાની ભરી આપવાની
 કબજાત નવાજ તરફથી મળી. સંધી કરવા પછી તરતજ ન-
 વાજે અનદરનગર માહેલા ફ્રેન્ચ લોકો સાથે છુપો સંપ કરવા
 માડ્યો, અને જંગાજામાંથી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાને ઉત્તર
 સરકારમાંથી પ્રખ્યાત સરદાર ખુસીને તેણે ખેલાવ્યા. કલાઈવને
 આ જાળદ વિષે જાણ મળી, તેથી આ વખતે પુરોષમાં ઈ-
 ગ્લાંડ અને ક્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ ઉઠી હતી તેનો લાભ લઈને
 તેણે એડમીરલ વોતસનના કાફલાની મદદથી નવાજના અટ-
 કાવ છતાં ફ્રેન્ચોનું અનદરનગર શહેર હુમલો કરીને લીધું
 (૧૭૫૭).

સિરાજ-ઉડ-દવલાના જુલમથી ત્રાસ પામીને તેનાં રાજ્ય માહેલા મુખ્ય હિદુઓએ કેટલાએક નારાજ થયલા મુસલમાનો સાથે મળીને નવાબને પદભ્રષ્ટ કરવાને છુપો સંપ કર્યો. એમાં મુખ્ય આગેવાનો ખજનચી રાઈદુલ્લા, નાણાવટી જગતશેઠ, અને સેનાપતિ મીરજીર હતા. અંગ્રેજોને પણ નવાબ ઉપર વિશ્વાસ ન હતો, તેથી કલાર્ધવ અને કલકત્તાની કાઉન્સિલ આ સંપમાં સામેલ થઈ. એક સંપીલાઓએ મીરજીરને નવાબ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. મીરજીર જોડે આ બાબતનું લખત થતું હતું, તેવામાં તેઓ માહેલા એક તવાંગર વેપારી અમીચંદ એવી ધમકી આપી કે લખતમાં ૩૦ લાખ રૂપીઆ મને આપવાનું લખવામાં નહીં આવશે તો હું સઘળું નવાબને જાહેર કરીશ. કલાર્ધવ અને ખીજ મળતીઆઓ ધન-રાટમાં પડ્યા; અને પોતાના જીવ બચાવવાને અને માથે લીધેલું કામ પાર પાડવાને તેમને અમીચંદ સાથે ઠગાઈ રમવાની ફરજ પડી. મીરજીર જોડે બે લખત કરવામાં આવ્યાં; ખર્ચ લખત સફેદ કાગજ ઉપર, અને ખોટું લખત રાતાં કાગજ ઉપર. ખોટાં લખતમાં અમીચંદને ૩૦ લાખ રૂપીઆ આપવાનું લખ્યું; અને ખરાં લખતમાં તેનું નામ પણ જણાવ્યું નહીં. એડમીરલ વાલસને ખોટાં લખત ઉપર સહી કરવાને સાફ ના પાડી; પણ તેની સહી વગર અમીચંદ લખત કબ્જ

કરે નહીં તેથી કલાધવને તેની સહી કરવી પડી. આ કામથી કલાધવની આખર ઉપર એક ડાઘ રહી ગયોછે.

મળતીઆઓ વચ્ચે સઘળી ગોઠવણ થઇ રહ્યા પછી કલાધવે ઈંગ્રેજોને થયલી સઘળી નુકસાની ભરી આપવાને નવાળને એક સખત પત્ર લખ્યો, અને પોતાનો દાવો મજબૂત કરવાને ૩૦૦૦ માણસનાં લશકર સહિત તે ચનદરનગરથી નીકળ્યો. પ્લાસીનાં મેદાનમાં નવાળનું ૬૦૦૦૦ માણસનું લશકર હતું તેની નજીક કલાધવ આવી પુગો. કબુલાત પ્રમાણે મીરજાકર પોતાનાં લશકર સહિત ઈંગ્રેજોને આ વખત આવી મળ્યો નહીં તેથી કલાધવ ધમરાટમાં પડ્યો, અને પોતાના લશકરના અગલદારોને આગાખદ પર વિચાર કરવાને ભિગા કર્યો. આ મસજતનું સેવટ એવું આવ્યું કે હાલ લડાઈ કરવી નહીં. ઘણા ખરા અમલદારોનો અને કલાધવનો પોતાનો એવો વિચાર હતો. આયરફૂટ અને થોડાઓનો વિચાર એકદમ લડાઈ કરવાનો હતો. અગલદારોના વિચાર લીધા પછી કલાધવ એક કલાક સુધી એકલો એ આખદ વિષે વિચારમાં પડ્યો, અને અંતે પોતાનો વિચાર ફેરવીને ફૂટની સલાહ પ્રમાણે અગલ કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો, અને તરત પોતાના નાનાં લશકર સાથે આગળ કૂચ કરી. પ્લાસીનાં રણમાં તેણે નવાળનાં લશકરનો પરાજય કર્યો. લડાઈ પુરી થવાની થોડા વખત આગમ્ય ઈંગ્રેજોને જીતપર જોઈને મીરજાકર તેમ-

ને મળી ગયો (૨૩ મી જુન ૧૯૫૭). સિરાજ-ઉડ-દવલા રણભૂમીપરથી નાકો, અને મુરશિદાબાદમાં બરાયો. ખીજે દિવસે તે વેષ બદલી પોતાની રાજધાની છોડી ગયો, પણ માર્ગમાં તે પકડાયો, અને મીરજકુરના દીકરા મીરાને તેને મારી નાખ્યો. કલાઈવ ફતેહમંદ લશ્કર સાથે મુરશિદાબાદમાં દાખલ થયો અને મીરજકુરને બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસાનો નવાબ જાહેર કીધો. સિરાજ-ઉડ-દવલાની તીનોરીમાંની ખેસુમાર દોલત મળતીઆઓએ લખત પ્રમાણે વેહેંચી લીધી, અને કંપનીને અને કલકત્તાના ખીજ વેપારીને તેઓની નુકશાનીના બદલામાં નાણાં મળ્યાં. કલાઈવને, વોતસનને, અને કલકત્તાની કાઉન્સિલને મોટી રકમો મળી. અમીચંદ એક્સોજ કાંઈ લેવા પામ્યોનહીં. ઓટાં લખત વિષે ખજાર પડતાંજ તે ખેલાત થયો, અને શુદ્ધિમાં આત્મા પછી તે દીવાનો બની ગયો, અને થોડા વખતમાં મરણ પામ્યો.

૩. કલાઈવ કલકત્તાનો હાકેમ (૧૭૫૮—૧૭૬૦).

કલાઈવનાં પરાક્રમની ખજાર ઇંગ્લાંડમાં કંપનીના ડીરેક્ટરોને પડતાં તેઓએ તેને બંગાળા માહેલાં અંગ્રેજી સંસ્થાનોનો ગવરનર કર્યો. ૧૭૫૬ માં કલાઈવે ફ્રેન્ચોને ઉત્તર સરકારમાંથી હાંકી કાઢવાને કરનલ ફ્રોડને મોકલ્યો. કરનલ ફ્રોડે પોતાને સોંપેલું કામ સારી રીતે બજાવ્યું. નિઝામ સલાબતજંગને મસલીપટમ અને તેની આસપાસનો મુલક અંગ્રેજોને

આપણે પડ્યો, અને તેણે ફ્રેન્ચને પોતાના મુલકમાંથી કાઢવા-
 ને કબુલ કર્યું. એ વખતે દીલ્હીની ગાદી પર આલમગીર ખી-
 નો હતો, જે તેની રાજધાનીનાં શહેરમાં તેનાં વજીરના હાથમાં
 એક બંદીવાનના જેવો હતો, અને તેના છોકરા શાહઆલમને
 આ વજીરને લીધે દીલ્હી છોડી જવું પડ્યું હતું. આ શાહ-
 આલમ ૧૭૫૬ માં અયોધ્યાના નવાબની મદદથી એક લશ્કર
 હમ્પું કર્યું અને બહાર પ્રાંત પર ચડાઈ કરી, અને પત્તા શહેરને
 ઘેરો ધાલ્યો. મીરજી કુર ધણે ધનરાટમાં પડ્યો અને શાહ-
 આલમને તાણાની ગાદી રકમ આપીને પાછો વાલવાની કો-
 શ્ચ કરવા લાગ્યો; પણ કલાઈવ તેની મદદ ગયો. કલાઈવને
 આવતો સાંભળીને શાહઆલમ પત્તાનો ઘેરો ઉઠાવી નાઠો.
 મીરજી કુર ધણે ખુશી થયો; અને કંપની તરફથી દર વર્ષે તેને
 ત્રણ લાખ રૂપિયાનું જમીનનું ભાડું મળતું હતું, તે તેણે ક-
 લાઈવને તેની જીંદગી સુધી આપતું કર્યું. થોડા વખતમાં
 મીરજી કુર અંગ્રેજોથી છૂટો થવાને ચિત્તસુગ માહેલા વલંદા
 લોકો સાથે મળીને અંગ્રેજો સામે કાવત્રાં કરવા લાગ્યો. કલા-
 ઈવને એ વાતની ખબર મળતાંજ તેણે કરનલ ફોર્ડને વલં-
 દા લોકો સામે લશ્કર આપી મોકલ્યો. કરનલ ફોર્ડે ચિત્તસુ-
 રાને ઘેરો ધાલ્યો અને વલંદા લોકને હરાવીને તેમને સંધી ક-
 રવાની ફરજ પાડી. આ સંધીની સરત પ્રમાણે વલંદા લોકોએ
 અંગ્રેજને થયેલા લડાઈનો સઘળો ખર્ચ આપ્યો (૧૭૫૬).

કલાઈવ ૧૯૬૦ માં ઇંગ્લાંડ ગયો, જ્યાં રાજ્યે અને પ્રધાનો-
એ તેને ધણું માન આપ્યું, અને તેને ઉમરાવની પદવી મળી.

—૦:૦:૦—

પ્રકરણ ૫ મું.

—:૦:—

અંગાળાનો રાજ્ય કારભાર.

(૧૭૬૦—૧૭૬૪)

—૦:૦—

૧. મીર કાસમ અંગાળાનો નવાબ (૧૭૬૦-૧૭૬૩).

કલાઈવ પછી કંપનીના ડીરેક્ટરોએ મદ્રાસ ઇલાકાના એક અમલદાર મીઁ વાન્સિતાર્તને કલાઈવની બલામણુ ઉપ-
રથી અંગાળાના ઈંગ્રેજ સંસ્થાનોનો ગવરનર નીમ્યો. વાન્સિ-
તાર્ત ધણો પ્રમાણીક પુરુષ હતો, પણ રાજ્ય કારભારમાં કુશળ
હતો નહીં; તેથી તેના અમલમાં ધણું અધિર ચાલવા માડ્યું.
સારાં ભાગ્યે આ વખતે દક્ષિણમાં કરનલ કૂટે ફ્રેન્ચ સત્તાનો
અંત આણ્યો હતો, અને અહમદશાહ અગદલીએ પાનીપત-
નાં મેદાનમાં મરેકાના અપાર લોભને કચડી નાખ્યો હતો
(૧૭૬૧). વળી હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં કલાઈવના
હાથ નીચે કેળવાયલા કેટલાએક અમલદારો હતા, જેથી અં-
ગ્રેજોની સત્તાને હાણી પુગી નહીં. કલાઈવના ઇંગ્લાંડ ગયા

પછી ૧૭૬૦ માં દિલ્હીના ખાદશાહ શાહ આલમને બહાર પ્રાંત ઉપર ખીજીવાર હુમલો કર્યો, અને પત્ના શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો; પણ કરનલ કેલ્કે પત્ના આગલ ખાદશાહને હરાવ્યો અને તેને બહાર પ્રાંતમાંથી હાંકી કાઢ્યો.

મીરજીરનો છોકરો મીરાન ૧૭૬૦ માં મરણ પામ્યો; અને નવાબ ઉડાઉ ખરચને લીધે ઘણા ગુચવાડામાં આવી પડ્યો. અંગ્રેજોને કબુલેજાં નાણાંના હક્કતા તે આપી શક્યો નહીં, અને તેનાં લશ્કરનો પગાર પણ ચઢી ગયલો હતો. લશ્કર હુલડ કરવાની તૈયારીમાં હતું, તેવામાં નવાબે પોતાના ધનવાન જગાઈ મીર કાસમને કલકત્તાની કાઉનસિલ નોડે બંદોબસ્ત કરવાને મોકલ્યો. મીર કાસમની હુશીઆરી નોંધને કાઉનસિલે મીર જીરને પદભ્રષ્ટ કરી મીર કાસમને નવાબ બનાવવાનો ઠરાવ કર્યો. મીર વાન્સિતાર્ત થોડાં માણસ સાથે મુરશિદાબાદ ગયો, મીર જીરને ગાદીનો ત્યાગ કરવાને ફરજ પાડી, અને મીરકાસમને નવાબ બનાવ્યા. મીર કાસમે લશ્કરનો ચઢી ગયલો પગાર આપ્યો, અને હુલડ થતું અટકાવ્યું. આ ફેગફારથી કંપનીને મીડનાપોર, ખર્ડવાન, અને મિતાગોંગનાં ત્રણ પરગણા મળ્યાં, અને વાન્સિતાર્ત અને કાઉનસિલના ગૃહસ્થોને ૨૦ લાખ રૂપીઆ મળ્યા. ૧૭૬૧ માં શાહઆલમ ખાદશાહ ને દિલ્હીમાં પગ મૂકવાને ઘણા ખીજીતો હતો, અને તે માટે બહાર પ્રાંતમાં બમ્બા કરતો હતો, તેને

હાંકી કાઢવાને કરતલ કર્નાક લશ્કર લઈ બહાર પ્રાંતમાં ગયો. પત્તાની બડાઈમાં કર્નાકે બાદશાહેને હરાવ્યો, અને તેના સાથી કેન્દ્ર અગલદાર 'લો' ને કેદ પકડ્યો. શાહઆલમ અંગ્રેજોને મળી ગયો, અને કર્નાકના સમજાવ્યાથી મીરકાસમે બાદશાહનું સ્વામીપણું કબ્જા કર્યું. શાહઆલમને તેના બદલામાં મીરકાસ-મને બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસાના સુબેદાર તરીકે બહાલ રાખ્યા (૧૭૬૧).

ગાદીપર આવ્યા પછી મીરકાસમ રાજ્યમાં બંદોબસ્ત કરવા મંડ્યો. તેણે ખરચમાં ઘટાડો કર્યો; સરકારી ખાતાંઓનો હિસાબ તપાસવાને ઉપાયો લીધા; સરકારી અમલદારોએ અગાઉ લાંચો લઈને જે દોષત જમાવ કરી હતી, તે તેઓ પાસેથી પાછી કરાવી; જમીનની ગેરેસુલ એકઠી કરવાને પાકે બંદોબસ્ત કર્યો; અને આ પ્રમાણે થોડા વખતમાં રાજ્યની આવકમાં એક કરોડ રૂપીઆનો વધારો કર્યો. આવક વધ્યાથી ઇંગ્રેજોના ચઢી ગયલા હક્ક તોણે વારી દીધા, અને તેઓની જુસરી તળેથી નિકળી જવાને કોશિશ કરવા માડી. આ મતલબથી તેણે પોતાની રાજધાની મુશિદાબાદમાંથી ખસેડીને કલકતેથી ૩૨૦) મૈલ દૂર માંધીર શહેરમાં કરી, અને ત્યાં લશ્કર જમાવ કરીને તેને સારી કવાયત શિખવવાની ગોઠવણ કરી. કલાઈવનો મિત્ર રામનારાયણ જે પત્તાનો હાકેમ હતો, અને જેનું રક્ષણ કરવાની ફલકતાની કાઢિતસિલની ફરજ હતી,

તેને મીરકાસમે કેદ કર્યો, અને તેના ખાતનો હુકમ લીધો; પણ વાન્સિતાર્તે તેને મદદ કરી નહીં. આ બાબદથી અંગ્રેજો ઉપરથી દેશીઓનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો.

આરપછી મીરકાસમ અને અંગ્રેજો વચ્ચે ખટપટ ચાલી. કંપનીનાજ ગાલ ઉપર માત્ર નવાબના અમલદારોએ જ ગાલ સેવી નહીં, એવું આગળથી ડગવેલું હતું. પણ કંપનીના નોકરો જોયો ખાનગી વેપાર કરતા હતા, તેઓ પણ પોતાના માલ ઉપર જગાલ આપતા હતા નહોં, આટલાથી સંતોષ ન પામીને અંગ્રેજ અમલદારો દેશી વેપારીઓને પોતાની સહી સાથની ચીકીઓ વેચતા હતા, જે દેખાડીતે દેશી વેપારીઓ પણ જગાલ આપ્યા વગર પોતાનો માલ માંડવીમાંથી પસાર કરાવતા હતા. આ કારણથી નવાબની મેહસુલને મોટો ધોડો પુગતો હતો. કલાઇવતા વખતમાં એટલો બધો ગેરખંદોબરત ચાલતો ન હતો: પણ વાન્સિતાર્ત અને તેના પછીના ગવર્નર સ્પેનસરના નબળા કારબારમાં કંપનીના હાલકા નોકરો પણ બ્રહ્મી આપખુદ વર્તણુક ચલાવતા હતા. આ રીતની નુકશાતી દૂર કરી મેહસુલમાં વધારો કરવાને મીરકાસમે કોશિશ કરવા માંડી, ૧૭૬૨ માં વાન્સિતાર્ત પોતે આ બાબદ વિષે મીરકાસમ સાથે મસલત કરવા માંધીર ગયો. તેઓ વચ્ચે એવો ખંદોબરત થયો કે કંપનીના નોકરોના માલ ઉપર નવાબે માત્ર નવ ટકા જગાલ સેવી; (જોકે દેશી વેપારીના માલ ઉપર

૨ ૨૫ ટકા જગાત હતી). વાનિસતાર્તનો આ બાંદોળરત ક-
લકતાની કાઉનસિલે કબ્જા રાખ્યો નહીં, તેથી પાછી ૫૮૫૪
આલી, અને આંતે પોતાની રેયતને ઇનસાફ આપવાની મત-
લબથી મીર કાસમે સમજી જગાત કાઢી નાખીને ઇંગ્રેજ અ-
ને દેશી વેપારીઓના હક એકસરખા કર્યા. કાઉનસિલને આ
ફેરફારથી ધણો ગુસ્સો લાગ્યો અને લડાઈ ઉઠી (૧૭૬૩).

૨. મીરકાસમ અને શુબા-દવલા જોડે વિયહુ. (૧૭૬૩—૧૭૬૫).

પત્તા માહેલા આંગ્રેજ વફીત મીં એલીસે વિયહુ આ-
રંખ્યો; તેથી મીરકાસમે પત્તાનો કબજો લઈ પત્તા માહેલા
સમજા આંગ્રેજોને કેદ કર્યા, અને પોતાના મુલકના ખીન ભા-
ગોમાં પણ આંગ્રેજોને પકડવાનો હુકમ કર્યો. કલકતાની કા-
ઉનસિલે મીરકાસમને ઉઠાડી મૂકીને મીરજાફરને પાછો નવાખ
જાહેર કર્યો, જેથી કાઉનસિલને પાછી નાણાની માટી રકમ
મળી. મીર કાસમ અને આંગ્રેજ વચ્ચે ઘેરીઆ આગલ પેહે-
લું યુદ્ધ થયું, તેમાં નવાખનું લશકર ઘણી જાહાદુરીથી લડ્યું,
અને આંગ્રેજોને જીતવું થાણું મુશ્કેલ પડ્યું (૧૭૬૩). આં-
ગ્રેજોએ તરત માંધીર જાહેર લીધું, અને મીરકાસમ પત્તામાં
ભરાયો હતો, તેથી પત્તા ઉપર કબ્જ કરી. મીરકાસમે એવી
ધમકી આપી કે જો આંગ્રેજ લશકર પત્તાની નજદીક આ-

વશે, તો કોઈને માહેલા ૧૪૮ અંગ્રેજ કેદીઓને હું મારી નાખીશ. કેદીઓએ પોતાના જનની દરકાર ન રાખતાં ઇંગ્રેજ લશ્કરના સરદારને પત્તા ઉપર ચઢી આવવા કેહેવડાવ્યું.

તેવું લશ્કર પત્તાની નજદીક આવી પોહાયું કે તરત મીરકાસમે પોતાની ધમકી અમલમાં આણી. નવાખતા અમલદારોએ જ્યારે આવું કરાઈનું કામ કરવાની ના પાડી, ત્યારે સમર નામના એક જરમન અમલદારે આ ધમકી કામ માથે લીધું, અને સઘળા કેદીઓને કટલ કર્યા. અંગ્રેજો લશ્કરે હુમલો કરીને તરત પત્તાનો કબજો લીધો, અને મીરકાસમ અપોઠવાના નવાખ શુભ-દવલાની છાવણીમાં નાસી ગયો, જ્યાં શાહઆલમ બાદશાહ પણ હતો. (૧૭૬૩).

અપોઠવાનો નવાખ ૧૭૬૪ માં શાહઆલમ અને મીરકાસમને રાથે લઈને બહારપ્રાંત ઉપર ચઢી આવ્યો, પણ પત્તાની લડાઈમાં અંગ્રેજોએ તેને હરાવ્યો, તેથી તે માછો હકીને બકસર આગળ છાવણી નાખી રહ્યો. આ વખતે અંગ્રેજો લશ્કરમાં દેશી સીપાઈઓએ પેહેલ વેહેલો બળવો કર્યો. એક આખી દેશી રીજમીટ શત્રુને મળી જવાની મતલબથી અંગ્રેજો છાવણી છોડી ગઈ. મેજર મનરોજે અંગ્રેજો લશ્કરનો સરદાર હતો, તેણે આ વખતે ધણી દૃઢતા દેખાડી. તેણે બળવાખોર રીજમીટની પાછળ લાગી તેને અંગ્રેજો છાવણી તરફ પાછી વાળી; અને બળવાખોરોમાંથી ૨૦ આગેવાનોને તોપને મારે ઉડાવી દઈને બ-

ખેડો મેસાડી દીધો. ૧૯૬૪ ના અક્ટોબર મહિનામાં મનરોએ નવાખની છાવણી પર હુમલો કર્યો. બકસર આગલ મોટું યુદ્ધ થયું જેમાં શુભ દવલા હાર્યો અને તેની ૧૬૦ તોપ અંગ્રેજના હાથમાં આવી. નવાખ દીલ્હી તરફ નાડો. શાહઆજમ અંગ્રેજો તોડે મળી ગયો, અને મીરકાસમે રોહિલખંડમાં આગરો લીધો. ત્યાર પછી અયોધ્યાના નવાખનું અલાહાબાદ શહેર અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું; અને જેનરલ કરનાકે કાલ્પીની લડાઈમાં તેને હરાવીને અંગ્રેજોને શરણે આવવાની ફરજ પાડી.

ધરડો મીરજાકર ૧૭૬૫ માં મરણ પામ્યો, અને કલકત્તાની કાઉનસિલે નાણાની મોટી રકમ લઈને તેના ૨૦ વર્ષની ઉમરના છોકરા નાજમ-ઉડ-દવલાને નવાખ કર્યો. વાસ્તિત્વાત્ અને રપેનસર ગવરનરોના અમલમાં કલકત્તાની કાઉનસિલનું ધ્યાન પૈસા એકઠા કરવાનું જ હોવાથી બંગાળમાં ધણે ગેરબંદોબસ્ત આદ્યો હતો, તેથી કંપનીના ડીરેક્ટરોએ એક હુશીઆર અને દૃઢ મનના ગવરનરને મોકલવાને જરૂરનું વિચાર્યું; અને તે મતલબથી કલાઈવને બંગાળનો રાજ્યકારભાર પાછો માથે લેવાને તેઓએ આરજ કીધી. કલાઈવે સ્વતંત્ર સત્તા વગર બંગાળે જવાને માફ ના પાડી. ડીરેક્ટરોને બંગાળનો બગરોજો કારભાર સુધારવાને કલાઈવની અગત માલમ પડવાથી, તેઓએ તેને આપખખત્યાર સત્તા આપીને મોકલ્યો (૧૭૬૫).

૩. કલાઈવ બીજવાર કલકત્તાનો ગવર્નર (૧૭૬૫—૧૭૬૭).

આવતાં વાર કલાઈવ અંગાળાના રાજ્ય કારભારમાં સુધારો કરવા મંડ્યો. ડીરેક્ટરોના હુકમ મુજબ તેણે પોણાં દેશીઓ પાસેથી નજરાણા લેવાનો ચાલ બંધ પાડ્યો, અને સ્થળા કંપનીના નોકરો કનેથી એ બાબતનો એણે લખિત કગાર લીધા. ત્યારપછી શુન્નદવલા અને શાહઆલમ બાદશાહ સાથે બંદોબસ્ત કરવાને તે જોનરલ કર્નાકની છાવણીમાં અલાહાબાદ ગયો. તેણે શુન્નદવલાના કોરા અને અલાહાબાદ પ્રતિ શાહઆલમને આપ્યા; અને બાકીનો અયોધ્યાનો મુલક નવાબને પાછો સ્વાધીન કર્યો. શાહઆલમ બાદશાહે કલાઈવને અંગાળા, બહાર, અને ઓરિસા પ્રાંતની દીવાની લખી આપી, જેની રૂએ અંગ્રેજોને એ ત્રણ પ્રાંતોની ઉપજ વસુલ કરી વહીવટ ચલાવવાનો અધિકાર મળ્યો. અંગ્રેજોએ એના બદલામાં બાદશાહને વરસ દહાડે ૨૬ લાખ રૂપીઆ આપવાનું અને અંગાળાના (હવે પછી નામના) નવાબને ૫૦ લાખ રૂપીઆનું પેન્શન આપવાનું કમુલ કર્યું. (૧૨ મી આગસ્ટ ૧૭૬૫).

ત્યારપછી કલાઈવ ખરચ ઓછો કરવા ઉપર ધ્યાન લગાડ્યું. લશકરનો ખરચ ઘણો વધી ગયલો જોઈને તેણે લશકરને લગાઈતી વખતે એવડું ભાતું આપવાનો ચાલ કાઢી નાખ્યો. અંગ્રેજ અમલદારોએ આ હુકમની સામા થઈ બંદ કરવાની

તજવીજ કરી, અને ૨૦૦ અમલદારોએ એકજ દહાડે રાજના-
માં આપી નિકળી જવાનો દરાવ કર્યો. આ વખતે મરેહાની
બહાર પ્રાંતપર ચઢી આવવાની જુમ હતી તે છતાં કલાઈવ ધણે
દૃઢ રહ્યો, અને મદ્રાસથી નેટલા બન્યા તેટલા અમલદારો તેણે
બોલાવ્યા. તે અમલદારો રાજનામાં આપે તે લઈને તેઓને પ-
રોજ કરવાનો એણે હુકમ કીધો; અને આગેવાનોને કાઢી મૂ-
કીને આ હુલડ ખેસાડી દીધું. (૧૭૬૬).

કંપનીના મુલકો આતાંના નોકરો આનગી વેપાર કરતા હ-
તા તેથી કંપની તરફની પોતાની ફરજો તેઓ બરાબર બજાવી
શકતા ન હતા. કલાઈવે તેમનો પગાર વધારી આપ્યો અને
આનગી વેપાર કરતા તેઓને ચટકાવ્યા. એ પ્રમાણે બંગાળા-
ના રાજ્ય દારબારમાં ઘટતો સુધારો કરીને લોર્ડ કલાઈવ ૧૭૬૭
માં સ્વદેશ પાછો ફર્યો, અને ફરીથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો નહીં.
એને ઈંગ્લાંડમાં ઘણું માન મળ્યું; પણ બંગાળા માટેલા એના
સુધારાને લીધે એની સામે ધણા શત્રુ ઉભા થયા હતા, તેઓએ
એકસંપ કરીને પાર્લામેન્ટમાં એની ઉપર કેટલાંક તોણામતો મૂક્યાં.
કંપનીના ડીરેક્ટરોએ પણ આ વખતે એને ટેકો નહીં આ-
પ્યો, તે છતાં પાર્લામેન્ટે એની નોકરીની કદર જુજી અને એને
શાબાશી આપી. લોર્ડ કલાઈવ ૧૭૭૪ માં ૪૬ વર્ષની ઉંમરે
પોતાને હાથે મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અંગાળાનો રાજ્ય કારભાર અને હૈદરઅલી.

(૧૭૬૭—૧૭૭૪)

—:૦:—

૧ હૈદરઅલી અને મૈસોરનો પેહલો વિગ્રહ.

હૈદરઅલી મૈસોરના હિંદુ રાજાનાં લશ્કરના એક અમલ-
દારનો છોકરો હતો, અને ૧૭૦૨ માં જન્મ્યો હતો. ઘણાં મોટા
ધર્મ ને છેક સુડતાલીસ વર્ષની ઉમરે હૈદર મૈસોરનાં લશ્કરમાં નો-
કરી રહ્યો. એનામાં મહાન લશ્કરી ગુણો જોઈને મૈસોરના
દીવાન નંદરાજે અને લશ્કરમાં મોટી પદવી આપી, અને ફો-
જમાં વધારે માણસ રાખવાની સત્તા આપી. આ સત્તા મળ્યા
પછી તેણે પોતાની આસપાસ બહાદુર લૂટાગઓનો જમાવ કર્યો,
અને શિવાજીની માફક લુટ ચલાવીને અને ઇગાઈ રમીને બહુ
ધન એકઠું કર્યું. ૧૭૬૧ માં નંદરાજને દીવાનગીરી ઉપરથી
કાઢીને, એણે મૈસોરના રાજાને પદબદ્ધ કર્યો, અને પોતે મૈસોરની
ગાદીનો ધણી થયો. ૧૭૬૩ માં તેણે બેદનોર શહેર હુમલો કરીને
લીધું, અને તે શહેરની ખેસુમાર રોલત લૂટી લઈ ગયો, જે રો-
લત તેની પાછલી લગાઈ ઓમાં તેને બહુ કામ લાગી. ૧૭૬૫ માં

માધવરાવ પેશ્વાએ મેસોર ઉપર ચડાઈ કરી, અને હૈદરને હરાવીને સધળો મુલક ઉઝડ કર્યો; તેથી કેટલાંએક મુલક અને ૩૨ લાખ રૂપીઆ પેશ્વાને આપીને હૈદરને સંધી કરવી પડી. ૧૭૬૬ માં હૈદરે મલબાર પ્રાંતપર ચડાઈ કરી; કલિકટનો જામશિનરાજા તેને શરણે આવ્યા, તે છતાં તેણે કલિકટ શહેર લૂટ્યું, અને રાજા ગીચી રીચીને હૈદરને હાથે મરવાનાં કરતાં પોતાના મહેલમાં બંધી મૂક્યા. એજ વર્ષમાં મરેકાએ અને નિઝામ હૈદરનું બળ વધતું જતું તોઈને તેની સામે લડવાને સંપ કર્યો. અંગ્રેજો પણ આ કામમાં નિઝામ સાથે જોડાયા. નિઝામ અને અંગ્રેજોને સાથે લીધા વગર માધવરાવ પેશ્વાએ કૃષ્ણા નદી ઓળંગીને હૈદરના મુલકમાં લૂટ ચલાવવા માડી. હૈદરે નાણાની માટી રકમ આપીને પેશ્વાને પાછો વાળ્યા; અને નિઝામને લાંચ આપીને પોતાની પક્ષમાં લીધો, તેથી અંગ્રેજોને એકલું હૈદર અને નિઝામ જોડે લડવું પડ્યું.

અંગ્રેજોનો સરદાર કરનલ રિમથ ૭૦૦૦ માણસ અને ૧૬ તોપો સાથે હૈદર અને નિઝામનાં ૭૦૦૦૦ માણસ અને ૧૦૦ તોપના લશ્કરની સામે થયો. ૧૭૬૭ માં ચાંગમ અને ત્રિનામાલીની લડાઈઓમાં કરનલ રિમથે આ મોટાં લશ્કરને હરાવ્યું. એજ વખતે બંગાળેથી કરનલ પીચે અંગ્રેજ લશ્કર સાથે નિઝામના પ્રાંત ઉપર હુમલો કર્યો, તેથી ૧૭૬૮ માં નિઝામ હૈદરથી છૂટા પડ્યો અને અંગ્રેજો સાથે મળી ગયો. એજ

વર્ષમાં મુંબઈથી પણ એક લશ્કરની ટુકડીએ હૈદરના મુલક ઉપર હુમલો કર્યો, અને મંગલોર અને હોતાવર શહેર લીધાં; પણ થોડા વખતમાં આ ટુકડીને હૈદરે હાંકી કાઢી. ત્રિનામાલીની લડાઈ પછી કરનલ સ્મિથે હૈદરનાં કેટલાંએક કેકાણાં લીધાં, તેથી કેટલાંએક મુલક અને નાણાની રકમ આપવા કહીને હૈદરે સંધાને માટે અંગ્રેજોને અગ્નિ કરી. મદ્રાસની સરકારે જ્યથી કૂલાઈને સખત સરતો કરી, તેથી લડાઈ ચાલુ રહી. મદ્રાસની સરકારે એ વખતે કરનલ સ્મિથને ખસેડીને કરનલ ઉડને વડો સરદાર નીમ્યો; તેથી અંગ્રેજોએ કરનલ સ્મિથે જીતેલાં સઘળાં કેકાણાં જોયાં અને હૈદરનો ઘણો જય થયો. કરનલ સ્મિથને પાછો હૈદર સામે મોકલવામાં આવ્યો; પણ સ્મિથની નજર ચુકાવીને ૬૦૦૦ ઘોડેવાસે સાથે હૈદર મદ્રાસ આગલ આવી પુગો, તેથી મદ્રાસની સરકારે ધભરાઈને હૈદરની મરજી માફક સંધી કરી (૧૭૬૬). આ મદ્રાસની સંધીની સરત એ હતી કે બન્ને પક્ષે એક ખીજનો જીતો લીધેલો મુલક પાછો આપવો, અને લડાઈને વખતે એકખીજને મદદ કરવી.

૨. કલાઈવના પછી અંગાળાના હાકેમો

(૧૭૬૭—૧૭૭૪).

કલાઈવના ઇંગ્લાંડ ગયા પછી ૧૭૬૭ થી ૧૭૭૨ સુધી અંગાળામાં બે ગવર્નરો થયા, જેઓના વખતમાં કાંઈ જાણવા-

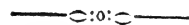
લોગ બનાવો બન્યા નહીં. એ હકેમોના અમલમાં કંપનીના નોકરો પાછા પૈસા એકઠા કરવા મંડ્યા. ૧૭૭૨ માં વોરન હેસ્ટિંગ્સ બંગાળનો ગવર્નર થયો. એના વખતમાં ડીરેક્ટરોના હુકમથી મહેસુલ જમા કરવાનું કામ નવાબના નોકરો પાસેથી લઈને કંપનીના નોકરોને સોંપવામાં આવ્યું. હેસ્ટિંગ્સે પણ કલાઈવની માફક રાજ્ય કારભારમાં સુધારો કર્યો. એણે ન્યાય-ખાતામાં કાયદાકારક ફેરફારો કર્યા, અને અદાલતો રચાવી. કલાઈવે ૧૭૬૫ માં દીલ્હીના બાદશાહ શાહઆલમને ડોગા અને અલાહાબાદ પ્રાંતો આપ્યા હતા તે જ્યારે બાદશાહને મરેહાએને આપી દેવાની ફરજ પડી, ત્યારે હેસ્ટિંગ્સે અયોધ્યાના નવાબ શુજાદવલા પાસેથી ૫૦ લાખ રૂપીઆ લઈને તે પ્રાંતો નવાબને પાછા આપ્યા. (૧૭૭૩). એજ વર્ષમાં તેણે બનારસમાં શુજાદવલા સાથે સંધી કરી અને રોહીલા લોકોને તેમના મુલકમાંથી હાંકી કાઢવાને શુજા દવલાને લશ્કરની મદદ કરવાનું કબ્જલ કરીધું. ૧૭૭૪ માં કરનલ એમ્પીઅને રોહીલા લોકોને હરાવીને તેમના મુલકમાંથી હાંકી કાઢ્યા. રોહીલાખંડ શુજાદવલાને હાથ આવ્યો, અને કંપનીને ૪૦ લાખ રૂપીઆ મળ્યા.

હિંદુસ્તાનનો રાજ્ય કારભાર સારી રીતે ચાલે તે મતલબથી ૧૭૭૩ માં ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં, રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ નામનો કાયદો પસાર થયો, જે ૧૭૭૪ માં હિંદુસ્તાનમાં અમલમાં આવ્યો. તેની મુખ્ય કલમો નીચે મુજબ હતી.—

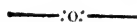
૧. બંગાળના હાકિમને હવે પછી હિંદુસ્તાનનો ગવરનર જનરલ કહેવો; તેને મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવરનરોનો ઉપરી કરવો; અને તેને રાજ્ય કારભારમાં મદદ કરવાને ચાર અનુભવી ગૃહસ્થોની એક કાઉન્સિલ નીમવી.

૨. કલકત્તામાં એક હાઈ કોર્ટ (ઈનસાફની વડી અદાલત) સ્થાપવી, અને એક વડો ન્યાયાધીશ અને ત્રણ ઉપન્યાયાધીશો નીમવા.

આ કાયદાની રૂએ વોરન હેસ્ટિંગ્સ હિંદુસ્તાનનો પહેલો ગવરનર જનરલ થયો.

પ્રકરણ ૭ મું.

હિંદુસ્તાનના ગવરનર જનરલો.

વોરન હેસ્ટિંગ્સ (૧૭૭૪—૧૭૮૫).

૧. હેસ્ટિંગ્સનો કારભાર.

નવા નીમાયલા ચાર કાઉન્સિલરો ૧૭૭૪ ના અક્ટોબર મહિનામાં કલકત્તા આવ્યા પુણા, ત્યારપછી વોરન હેસ્ટિંગ્સે ગવરનર જનરલનો આધિ ધારણ કરીધા, અને નવી ગોડવણ પ્રમાણે

બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનો રાજ્યકારભાર ચાલવાનો શરૂ થયો. રેવ્યુ-
 નિંગ આક્ટમાં હરાબા મુજબ દરેક કાઉનસિલરને ગવર્નર લેન-
 રલના જોટલી સત્તા હતા, અને સધળું કામકાજ કાઉનસિલમાં
 વધતાં મતથી થવા માડ્યું. પેહેલા કાઉનસિલરો, સર ફિલિપ
 ક્રાન્સિસ, કરનલ મોનસન, લેનરલ કલેવરિંગ, અને મી. બા-
 ર્વેલ હતા. એઓમાંના પેહેલા ત્રણ શરૂઆતથીજ કાઉનસિલમાં
 હેસિંગ્સની સામાન્યવા લાગે, તેથી બે પક્ષ થયા. હેસિંગ્સ-
 ના પક્ષમાં માત્ર બારવેલ હતો; તેથી ગવર્નર લેનરલનું સધળું
 ચલાણ બંધ પડ્યું, અને સામાન્યવાળા વધારે હોવાથી તેમના
 વિચાર પ્રમાણે રાજ્યકારભાર ચાલવા લાગે. ૧૭૭૫ માં કાઉ-
 નસિલે હેસિંગ્સના વિચારની વિરૂદ્ધ બનાવડને પ્રાંત અયોધ્યા-
 ના નવાબ કનેથી લઈ લીધા, અને ત્યાંના હિંદુ જમીનદારને
 અંગ્રેજોના ખંડીઆ રાજ તરીકે હરાવીને તેને તે સોંપ્યો. રા-
 જ્યે દર વરસે ૨૨ લાખ રૂપીઆની ખંડણી અંગ્રેજોને આપ-
 વાને કબ્જલ કર્યું. એજ વર્ષમાં નવાબ શુજા-ઉડ-દવલા મરણ
 પામ્યો, અને તેનો છોકરો અસોફ-ઉડ-દવલા ગાદીએ બેઠો. ધ-
 રડી બેગમએ (શુજા-ઉડ-દવલાની વિધવા અને મા) નવાબના
 બે કરોડ રૂપીઆના ખજાનાપર દાવો કરીધો, અને કાઉનસિલ
 હેસિંગ્સની મરજી વિરૂદ્ધ સધળી દોલત બેગમને આપવાને
 અસોફ-ઉડ-દવલાને ફરજ પાડી.

આ પ્રમાણે કાઉનસિલમાં હેસિંગ્સનું કાંઈ ચલાણ નથી

એવું લોઈને ધણા લોકોએ કાઉનસિલના ખીજા ગૃહસ્થોની મહે-
રબાની એવંચવાની મતલબથી હેસ્તિંગ્સ ઉપર તોહોમતો મૂકવાનાં
શરૂ કર્યાં. આ પુરોમાં કલકત્તાનો એક તલંગર બ્રાહ્મણ વેપારી
નન્દકુમાર મુખ્ય હતો. નન્દકુમારને ક્રાન્સિસ અને તેના સ્વાથી-
ઓએ ઉતેજન આપ્યું, તેથી તેણે કાઉનસિલ આગલ હેસ્તિંગ્સ
સામે ધણાંએક તોહોમતો રજુ કર્યાં. પણ એટલામાં એક હિંદુ
વેપારીએ નન્દકુમાર ઉપર બોલ દસ્તાવેજ બનાવવાનો વાંક મૂક્યો,
તેથી નવી સ્થાપેલી સુપ્રીમ કોર્ટમાં વડા ન્યાયાધીશ શરૂ કરી-
લિજ્ઞ ઈમ્પી આગળ તેની તપાસ થઈ. નન્દકુમાર ઉપર વાંક
સામેત થયાથી તે વખતના કાયદા પ્રમાણે તેને ફાંસીની સજા
થઈ, અને દેશીઓના અનિશ્ચય ધભગટ વચ્ચે તેને ફાંસી દેવામાં
આવ્યો (૧૭૭૬), એજ વર્ષમાં કરનલ માનસનનો કાળ થયો,
તેથી હેસ્તિંગ્સના વિરૂધ્ધ પક્ષમાં જેજ કાઉનસિલરો રહ્યાથી તે
પ્રમુખ તરીકેનાં એવડાં મતને લીધે હવે પછી કાઉનસિલમાં કા-
વવા લાગ્યો. વળી આ વખતે સુપ્રીમ કોર્ટમાં ન્યાયતા ઈંગ્રેજ
કાયદા આ દેશના લોકોની રીતભાવને અનુસરતા ન હોવાથી
ધણો ગેરઠનસાફ થતો હતો, અને તેથી ખુમાયુમ થઈ રહી હતી.
બોટા જમીનદારોને આ કોર્ટના ચુકાદાથી ભારે નુકશાન પોહોં-
સ્વા લાગ્યું, તેથી હેસ્તિંગ્સને વચ્ચે પડી તેમને ઉગારવાની કુરજ
પડી. કલકત્તામાં સદર દીવાની અદાલત નામની એક અપીલ
કોર્ટ હતી, તેમાં ગવર્નર જનરલ અને કાઉનસિલ તરફથી ચુકા-

દા થતા હતા; આ કોર્ટના વડા ન્યાયાધીશનો આધી પણ હેસ્તિંગ્સે સુપ્રીમ કોર્ટના વડા ન્યાયાધીશ હમ્પીને આપ્યો, તેથી હમ્પીને દેશી રીતભાતોને અનુસરીને ચાલી ચુકાદા કરવાનો લાગ આપ્યો, અને લોકોમાં સંતોષ પેદા થયો.

હેસ્તિંગ્સના અમલમાં અંગ્રેજોને દખ્ખણમાં મરેશા અને હૈદર આલે લડવું પડ્યું. આ બંને વિગ્રહની વખતે હેસ્તિંગ્સે મુંબઈ અને મદ્રાસની સરકારને ઘણી આડી રીતે મદદ કરી. અને કલકત્તેવેરથી લશ્કર મોકલ્યું. આ લડાઈઓનું વર્ણન હેડન કર્યું છે. એ લડાઈ ચલાવવાને હેસ્તિંગ્સને નાણાની ઘણી જરૂર પડી, તેથી ૧૭૮૦ માં ક્રાનિસસ ઈંગ્લાંડ ગયો ત્યારપછી તેણે હેડન જણાવ્યા પ્રમાણે નાણા મેળવવાને ઉપાયો લીધા, જે ઘણા ઠપકા લાયક ગણાયલાં છે, અને જેને માટે પાછળથી તેને ઘણું ખમવું પડ્યું.

હેસ્તિંગ્સે ૧૭૮૦ માં કાશીના ખંડીઆગળ ચેતસીંગને ખંડણીમાં પાંચ લાખ રૂપીઆ વધારે આપવાને, અને લડાઈને માટે બે હજાર ઘોડે સ્વારો પુરા પાડવાને કરમાવ્યું. ચેતસીંગે એમ કરવાને પોતાની નાખુશી જણાવી, તેથી હેસ્તિંગ્સે તેને પચાસ લાખ રૂપીઆનો દંડ કર્યો, અને તે મેળવવા માટે ૧૭૮૧ માં પોતે કાશી ગયો અને રાજને પરહેજ કર્યો. રાતે હુલડ કરી પોતાના રાજને છોડવ્યા અને હેસ્તિંગ્સને ઘેરી લીધા. હેસ્તિંગ્સે આ વખતે ઘણી સમયસુચકતા દેખાડી, અને એની

મદદે થોડું અંગ્રેજી લશકરે આવી પુગું તે આગમચ કાશી છો-
ડી જવામાં ફતેહ પામ્યો. અંગ્રેજી લશકરે કાશીનો કબજો લી-
ધો, રાજા ગવાહ્યરમાં નાસી ગયો, અને લશકરે કાશી માહેલી
અધળી દોલત લૂટીને વહેચી લીધી, તેથી હેસ્તિંગ્સે મોતાની મ-
તલબમાં ફાવ્યા નહીં. તેણે ચેતસીંગના ભલીબને રાજા ઠરાવ્યો,
અને તેની કનેથી ૪૦ લાખ રૂપીઆની ખંડણી લેતી કરી.
પછી તેણે કંપનીનાં લેહેણાંની અયોધ્યાના નવાબ ઉપર તાકીદ
કરી. અસોફ-ઉદ-દવલાની તાલોરીમાં નાણા ન હતાં, તેથી તેણે
બેગમ પાસેથી દોલત લૂટી લઈને કંપનીનું લેહેણું આપવાની
ઈચ્છા જણાવી. બેગમ ઉપર ચેતસીંગને મદદ કરવાનું તોહિમત
મુકાને હેસ્તિંગ્સે તેમની દોલત જોર જીલમથી લઈ લેવાની નવા-
બને પરવાનગી આપી. એથી કંપનીને ૭૬ લાખ રૂપીઆ મ-
ળ્યા (૧૭૮૧).

હેસ્તિંગ્સનાં આ કૃત્ય કંપનીના ડીરેક્ટરોને પસંદ પડ્યાં નહીં
તેથી તેણે પોતાના ઓફિસનાં રાજામું આપું, અને ૧૭૮૫ ના
ફેબ્રુઆરી મહિનામાં તે હિંદુસ્તાન છોડી ગયો. પેહેલાં ઇંગ્લાંડ-
માં તેને ઘણું માન મળ્યું, પણ પાછળથી તેના શત્રુઓએ પા-
લામેન્ટમાં તેના ઉપર કેટલાંએક તોહિમતો મુક્યાં. ઉમરાવો આ-
ગળ ૧૭૮૮ માં તેની તપાસ શરૂ થઈ. એની ઉપર તોહિમત
મુકનારાઓમાં ફોફમ્, અને બર્ક આગેવાન હતા. આ તપાસ-
નો ૧૭૯૫ માં છેડો આવ્યો, અને ઉમરાવોએ હેસ્તિંગ્સને નિર્દોષ

હોડ્યો. આ તપાસ પાછળ તેને દશ લાખ રૂપીઆનો ખરચ થયો, અને તે ઘણી ગરીબ હાલતમાં આવી પડ્યો, તેથી કંપનીના ડીરેક્ટરોએ તેને વર્ષાશન બાંધી આપ્યું. આ મહાન પુર ૩૫ ૧૮૧૮ માં પોતાની ૮૬ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો.

૨. ફ્રેક્સ અને પીટના ઈનડયા બીલ (૧૭૮૩—૧૭૮૪).

૧૭૮૦ થી ૧૭૮૪ સુધી હિંદુસ્તાનના રાજ વહિવટ વિષે ઇંગ્લાંડની રાજ સભામાં (પાર્લામેન્ટમાં) ઘણી ચર્ચા ચાલી. એમાં લોર્ડ નોર્થ, મીં બર્ક, મીં ફ્રેક્સ, મીં દનડાસ, અને મીં પીટે મુખ્ય ભાગ લીધો. ૧૭૮૩ માં મીં ફ્રેક્સે હિંદુસ્તાનના રાજ વહિવટ બાબતનું એક બીલ (કાયદોનો ખરડો) પાર્લામેન્ટમાં રજુ કર્યું. આ બીલની મુખ્ય મતલબ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનો રાજ્ય કારભાર ઇંગ્લાંડના રાજને સોંપવાની હતી. આ બીલ આમની સભામાં પસાર થયું, પણ ઉમરાવોએ તેને નાપસંદ કર્યું (૧૭૮૪). એ બીલ રદ જવા પછી મીં પીટે તરતજ પોતાનું બીલ રજુ કર્યું. બન્ને સભામાં મીં પીટનું બીલ પસાર થયું, અને તેની કલમો મુખ્ય હિંદુસ્તાનનો રાજ્ય કારભાર થર થયો (૧૭૮૪). એ બીલની મુખ્ય મતલબ નીચે મુજબ હતી:—

૧, કંપનીના બાગીદારોએ આગળની માફક હિંદુસ્તાનનો

રાજ્યકારભાર ચલાવવા માટે ડીરેક્ટરોને સુંદી કાઢવા; પણ તેઓમાંના તથા ડીરેક્ટરોએ, એક પાનગી વિશેષ મંડળી થઈ સંઘર્ષો વહિવટ કરવો.

૨. હંઝાંડના રાજ્યના આંતરિક મંત્રીઓમાંથી (Privy Councillors) છ જણને પસંદ કરીને તેઓની એક મંડળી (Board of Control) રચાવવી, અને તેઓએ ડીરેક્ટરોનાં સંઘર્ષો કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવી, ડીરેક્ટરોએ હિંદુસ્તાનને લગતી સંઘર્ષો બાબતે અને તે વિષેના પોતાના સુકાદા આ દેખરેખ રાખનારી બોર્ડ આગળ રજૂ કરવા, અને એ બોર્ડના વિચારની વિરૂદ્ધ તેઓએ કાંઈ કરવું નહીં.

૩. આ બોર્ડના પ્રમુખને પ્રધાન મંડળમાં સામેલ કરવો, અને હિંદુસ્તાનના વજીર તરીકે તેણે ગવરનર કોનરલની નીમણૂક કરવી. હિંદુસ્તાનના રાજ્ય કારભારને માટે પાર્લામેન્ટ એ વજીરને જવાબદાર ગણવો.

૪. હિંદુસ્તાનના ગવરનર કોનરલે ડીરેક્ટરોની પરવાનગી વગર કોઈપણ વિગ્રહ આરંભવો નહીં, તથા કોઈ દેશી રાજ્ય સાથે લડવાને માટે ખીજાં કોઈ રાજ્ય સાથે ગોઠવણ કરવી નહીં; પણ જો કોઈ શત્રુ ખ્રિષ્ટિય રાજ્ય પર ચડાઈ કરે તો ગવરનર કોનરલે આ પરવાનગી માટે બોટી રહેવું નહીં, પણ લડાઈ ચલાવવી.

૫. ગવરનર જોનરલની કાઉનસિલમાં ચારને બદલે ત્રણ મંત્રીઓ નીમવા. હિંદુસ્તાનના લશ્કરના સેનાપતીને એક મંત્રી કરવો, અને ખીજા બે મંત્રી બંગાળના મુલકી ખાતાના અમલદારોમાંથી ચુંટી કાઢવા. મુંબઈ અને મદ્રાસમાં પણ એજ મુજબની કાઉનસિલો રચાવવી.

એ ખીલ પસાર થયા પછી ઘણી ખરી સઘળી સત્તા ખોડે એક કન્ટ્રોલને હસ્તગત રહી; અને ડીરેક્ટરોને સ્વાધીન માત્ર નામનો અધિકાર રહ્યો. ખોડેનો પેહેલો પ્રક્રમ મીલકતના યથો, જોણે ૧૬ વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનના પ્રધાનને ઓધો ઘણી હુશીઆરીથી બજાવ્યો.

૮. મરેઠા સાથેનો પેહેલો વિગ્રહ.

(૧૭૭૫—૧૭૮૨).

૧૭૭૩ માં નારાયણરાવ ખેશ્વાને તેના કાકા રઘુનાથરાવે પેશ્વાઈ મેળવવાની મતલબથી મારી નખાવ્યો, અને પોતે પેશ્વાનો ઓધો ધારણ કર્યા. ૧૭૭૪ માં નારાયણરાવની વિધવાએ એક છોકરાને જનમ આપ્યો, તેને પેશ્વા તરીકે જાહેર કરીને મુખ્ય મરેઠી સરદારો સખારામ બાપુ, નાના ફર્નવીસ, અને હરીપત, રઘુનાથરાવની સાથે થયા. રઘુનાથરાવ, જેને અંગ્રેજો રાણેબા કરીને કહેતા, તેણે પુતાની ગાદી મેળવવા માટે અંગ્રેજોની મદદ માંગી; અને તે મતલબથી ૧૭૭૫ ના માર્ચ મહિનામાં મુંબઈના

ગવરનર મીં હોરનખી અને રાધોળા વચે સુરતમાં સંધી થઈ. રાધોળાએ અંગ્રેજને સાલસેટ, વચ્ચે અને મુંબઈની પાસેનાં નાના ટાપુઓ આપવાને કબ્જલ કર્યું; અને અંગ્રેજોએ તેના બદલામાં રાધોળાને પુનાની ગાદી પર બેસાડવાને લશ્કરની મદદ આપવાનો કરાર કર્યો. આ સંધીને લીધે અંગ્રેજ અને મરેકા વચેનો પેહેલા વિગ્રહ શરૂ થયો.

મુંબઈની સરકારે તરતજ કરનલ ક્રાંતિંગને થોડું લશ્કર આપી રાધોળાની મદદ માકલ્યો. કરનલ ક્રાંતિંગે આગસ આગળ મરેકી લશ્કરને હરાવ્યું; પણ તેટલામાં ગવરનર જોનરલ વોરન હેરિંગસ અને કલકત્તાની કાઉનસિલે સુરતની સંધી બહાલ રાખી નહીં, અને મુંબઈની સરકારનું કામ નાપસંદ કરીને રાધોળાને મદદ કરવાનો તેમને અટકાવ કર્યો. કલકત્તાની કાઉનસિલે પોતાની તરફથી કરનલ અપતનને મરેકી દરબારમાં પુને માકલ્યો, જેણે ૧૭૭૬ માં મરેકી રાજ્ય કારબારીઓ સંખારામ બાપુ અને નાના કુર્નવીસ જોડે પુરંબર આગળ સંધી કરી. આ સંધીની સરતો પ્રમાણે અંગ્રેજોને સાલસેટ મળ્યું, પણ તેઓએ રાધોળાનો પક્ષ છોડી દીધો. મુંબઈની સરકારે આ સંધીની વિરૂદ્ધ પોતાનો વિચાર જણાવ્યો, અને રાધોળાને સુરતમાં આવકાર દીધો. રાધોળાએ ઈંગ્લાંડમાં ડીરેક્ટરોને અપીલ કરી, જેઓએ સુરતની સંધી પસંદ કરી, અને રાધોળાને મદદ કરવાને પોતાની ઈચ્છા જણાવી.

અ વખતે મરેઠા ફ્રેન્ચ લોકો સાથે સંધ કરેલે એવું વાર-
 નહેરિંગસના જાણવામાં આવ્યું, તેથી કલકત્તાની કાઉનસિલે
 મુંબઈની સરકાર સાથે મળી જઈને ડીરેક્ટરોની મરજી
 મુજબ મરેઠા સામે લડાઈ ઢીઠાવી (૧૭૭૭). હેરિંગસે કલ-
 કતેથી જમીનને માર્ગે મરેઠા સામે લશ્કર મોકલ્યું. ૧૭૭૮
 માં રાધોગાને ગાદીએ બેસાડવાને કરનલ એજરટનની સરદા-
 રી હેઠળ થોડું લશ્કર મુંબઈથી નિકાળ્યું. માર્ગમાં માંદગીના
 સંજયથી કરનલ એજરટને કરનલ કોકબરનને સરદારી સોંપી.
 પુતાની નજીક તલેગામ સુધી જઈને, કરનલ કોકબરન પાછો
 હઠ્યો. મરેઠા તેની પાછળ લાગ્યા અને અંગ્રેજી લશ્કરને બહુ
 હેરાન કર્યું; તેથી ૧૭૭૯ ના જાનેવારી મહીનામાં વડગામ
 આગળ નામોશી બરેલી સરતોએ સંધી કરી અંગ્રેજી લશ્ક-
 ર પાછું કર્યું, અને રાધોગા સિંઢવાને શરણ થયો. સંધીની
 સરતો:— ૧. અંગ્રેજોએ મરેઠાના જીતી લીધેલા મુલકો પા-
 છા આપવા; ૨. બંગાળેથી આવતાં લશ્કરને માર્ગમાં અ-
 ટકાવવું; ૩ અંગ્રેજોએ જો અમલદારોને જમીન તરીકે આ-
 પવા. મુંબઈની સરકારે આ સંધી કબુલ કરી નહીં, અને
 કરનલ એજરટન, કરનલ કોકબરન, અને પોતાના વકીલ મી.
 ફર્નાકને નોકરીપરથી ખરતબ્દ કર્યા.

એજ વર્ષમાં કરનલ ગોર્ડ બંગાળેથી લશ્કર લઈને સુ-
 રત આવી પુગો, અને રાધોગા તેને મળી ગયો. થોડો વખત

મરેઠા સાથે સંધી કરવાની કોશિશમાં કાઢ્યા પછી, ૧૭૮૦ માં ગોર્દો લડાઈ ઉઠાવી, અને દબોઈ અને અમદાવાદના કિલ્લા તાબે કરીને સિંઘ્યા અને હોલકરને હરાવ્યા. મજર પોહ્લેમ માલવામાં મરેઠાને હરાવ્યા, અને ગવાલિઆરનો મજબુત કિલ્લો સર કર્યો. કરનલ હાર્તલી કોકનમાં મરેઠા સાથે ધણી બહાદુરીથી ટકી રહ્યો, અને ગોર્દો વસહનો કિલ્લો લીધો. આ વખતે હૈદરે મરેઠા અને નિઝામ નોડે મળીને અંગ્રેજો સાથે વિગ્રહ આરંભ્યો હતો; અને ૧૭૮૧ માં કરનલ ગોર્દોને પુને જતાં મરેઠાઓએ માર્ગમાં હરાવ્યો અને પાછો હટાવ્યો, તેથી ૧૭૮૨ માં અંગ્રેજોએ સામ્રાજ્ય આગળ મરેઠા સાથે સંધી કરી. સંધીની શરત:— ૧. પુરંધરની સંધી પછી મરેઠાને નો મુલક અંગ્રેજોએ લીધો હોય તે પાછો આપવો; ૨. મરેઠાએ સંધીના વરસ દહાડે ત્રણ લાખ રૂપીઆ આપવા, અને તેની ખુશીમાં આવે તે જગાએ રહેવા દેવો.

૪. હૈદરઅલી (૧૭૬૯—૧૭૮૦).

અંગ્રેજો સાથેના પેહેલા વિગ્રહમાં કાવ્યાના મર્વથી ફૂલી જઈને હૈદરે ૧૭૬૯ માં પેશ્વાને ખંડણી આપતી બંધ કરી, અને મરેઠી મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી. ૧૭૭૦ માં માધવગવ પેશ્વાએ એક માર્ગ લશ્કર સાથે હૈદરના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી, અને ચેરકુલીનાં રણમાં તેને હરાવીને તેના ધણા કિલ્લા તાબે કર્યા. ૧૭૭૧ માં માંદગીના સળગથી પેશ્વા ત્રીગણક મા-

માને સરદારી સોંપીને પોતે પુનઃ પાછો ફર્યો. ત્રીમુક મામાએ હૈદરને હરાવ્યો, અને સીરીંગાપટ્ટમને ઘેરો ધાવ્યો. મદ્રાસની સંધીની સરત મુજબ હૈદરે અંગ્રેજોની મદદ માગી, પણ અંગ્રેજોએ તેને મદદ કરી નહીં; તેથી સીરીંગાપટ્ટમનો થોડો વખત ખમ્યાવ કીધા પછી ૧૭૭૨ માં હૈદરને ધણીએક મુલક અને ૩૬ લાખ રૂપિયા મરેઠાને આપીને સંધી કરવાની ફરજ પડી. ૧૭૭૪ માં નારાયણગવ પેધાનાં ખુન પછી રાધોળા અને મરેઠી સરદારો વચ્ચે જઘડો ચાલ્યો, તેનાં લાભ લઇને હૈદરે મરેઠાને આપેલો મુલક પાછો લેવાની તજવીજ કરી; અને ૧૭૭૮ સુધીમાં સધળો મુલક પાછો મળવાવા ફત્તેહ પામ્યો. એજ વર્ષમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે લડાઇ ઉઠવાથી અંગ્રેજોએ પોન્ડીચરી શહેર લઈ લીધું; અને ૧૭૭૯ માં હૈદરના ના કેહેવા છતાં મલખાર કોરતા ઉપર તેના મુલકની પડોસમાં આવેલું ફ્રેન્ચોનું મહેળાંદર પણ લઈ લીધું. હૈદરને એથી ધણી ક્રોધ ચડ્યો, અને મરેઠી સરદારો અને નિઝામનોડે મળી જઈને તેણે ૧૭૮૦ માં અંગ્રેજો સામે પીળો વિગ્રહ આરંભ્યો.

૫. મેસોરનો બીજો વિગ્રહ (૧૭૮૦-૧૭૮૪).

૧૭૮૦ ના જુલાઈ મહિનામાં ૬૦૦૦૦ માણસનાં લશ્કર સાથે હૈદર કર્નાટકપર ચડ્યો, અને મુલક ઉજડ કરતો કરતો મદ્રાસથી ૫૦ મેન દૂર કોન્જવરાગ સુધી આવી પુગો.

- મદ્રાસનો સેનાપતિ આ વખતે બંગાળામાં પ્રખ્યાત થયેલા સર હેક્ટર મનરો હતો; તે ૫૦૦૦ માણસનાં લશ્કર સહિત હૈદરની સામે થયો. કરનલ ખેલી ખીજાં ૨૮૦૦ માણસનાં લશ્કર સાથે ગનુરનો કબજો લેવા જતો હતો, તેને મનરો સાથે નોડાઈ જવાનો હુકમ થયો. હૈદરે વચ્ચે ધુસીને પોલીસાર આગળ ખેલીને અટકાવ્યા, અને નોકે ખેલીએ થોડાં લશ્કર સાથે શત્રુના ૧૩ હુમલા પાછા વાળ્યા, તે છતાં તેને આખરે બાકી રહેલાં લશ્કર સાથે શરણ થવાની ફરજ પડી (૧૭૮૦). સર હેક્ટર મનરો પોલીસારની ગણભૂમીથી માત્ર બે મૈત્ર દૂર હતો, તેણે ખેલીને મદદ કરી નહીં એટલુંજ નહીં, પણ હિમત છોડી દેખે તે મદ્રાસ તરફ નાઠો.

આ ખગર નેવી ગવરનર નેનરલને થઈ તેવાજ તેણે બંગાળાના સેનાપતિ સર આયર કૂટને થોડું લશ્કર આપી મદ્રાસ મોકલ્યો, અને પાછળથી ખીજું વધારે લશ્કર કૂટની મદદે મોકલી આપ્યું. સર આયરકૂટે ૧૭૮૧ માં હૈદરને ત્રણ ઠેકાણે હરાવ્યા; પેહેલાં પોર્તોનોવો આગળ, ત્યાર પછી પોલીસાર આગળ, અને છેલાં શેલિંધર આગળ. ૧૭૮૨ માં માંદગીના સમયથી કૂટને સરદારી છોડવી પડી, અને ૧૭૮૩ માં આ પ્રખ્યાત લડવૈયો હિંદુસ્તાનમાંજ મરણ પામ્યો.

૧૭૮૨ માં કરનલ બ્રેયવેટ થોડાં લશ્કર સાથે કોલરન નદીના કાંઠા પર હૈદરના એકાગ્ર દીપ્તના હાથમાં સપડાયો; અ-

ને જોડે ટીપુનાં ભાઈ લશ્કર સામે ૨૬ ફેબ્રુઆરી સુધી તે ધણી
ખાદાદુરીથી લડ્યો, તોપણ તેને અંતે શરણ થવું પડ્યું. એજ
વર્ષમાં પશ્ચિમે હૈદરે તેલીચેરી શહેરને ખેરે ધાવ્યો હતો, ત્યાં
કિલ્લા માહેલાં લશ્કરે હિમતથી હૈદરનાં લશ્કર ઉપર હુમલો
કર્યો, અને તેના ૧૨૦૦ સૌપાદાઓને કેદ પકડી સંઘળી તોપો
લઈ લીધી. આ દારથી હૈદર સામે ધૂર્ગ અને મલખારના લો-
કો ઉઠ્યા. એજ વર્ષના ડીસેમ્બર મહિનામાં હૈદર આંતોડમાં
પોતાની ૮૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો, અને મૈસોરની ગાદીપ-
ર ટીપુ બેઠો.

ગાદીપર આવ્યા પછી ટીપુએ ફ્રેન્ચોની મદદથી વિગ્રહ
ચાલુ રાખ્યો. ૧૭૮૩ માં ટીપુને મલખાર કેસ્ટનાપર રોકાવું
પડ્યું, જ્યાં મુંગલથી એક લશ્કરે હુમલો કર્યો હતો; અને
ફ્રેન્ચોએ કર્નાટકમાં અંગ્રેજો સામે લડાઈ ચલાવી. અંગ્રેજ
સરદાર જોનરલ રતુઅર્ટ ફ્રેન્ચો સામે કર્નાટકમાં ફાવી શક્યો
નહીં; પણ તરત ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે ૧૭૮૩ માં યુરોપમાં
વરસેલમાં સંધી થઈ, તેની ખાતર હિંદુસ્તાનમાં પડતાંજ
ફ્રેન્ચ લોકો ટીપુને છોડી ગયા.

૧૭૮૪ માં કર્ણાટક કુલગટત લશ્કર સાથે મૈસોરમાં પેઠો,
અને ટીપુના ધણા કિલ્લા લડીને લીધા. ત્યાર પછી તેણે ટી-
પુની રાજધાની સીરીંગાપટ્ટમ ઉપર કુચ કરવાની તૈયારી કરી.
પણ તેવામાં મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ ચંકાર્લિસે સંધીને માટે

ઢીપુ કને વડાલો માકલ્યા, અને હેરિંગ્સના વિચારની વિશ્વ મંગલોરમાં ઢીપુની મગજ મુજબની સંધી કરી. આ સંધીની મુખ્ય સરતો એ હતી કે ઢીપુએ અંગ્રેજ બંધવાને છોડી દેવા, અને બંને પક્ષે એક બીજાનો જીતી લીધેલો મુલક પાછો આપેલો.

— ૦:૦:૦ —

પ્રકરણ ૮ મું.

— ૦:૦:૦ —

લોર્ડ ફોરનવાલીસ અને સર જોન શોર.
(૧૭૮૬—૧૭૯૮).

— ૦:૦ —

૧. લોર્ડ ફોરનવાલિસની કારકીર્દી.
(૧૭૮૬—૧૭૯૩)

૧૭૮૫ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં હેરિંગ્સ ઇંગ્લાંડ ગયો ત્યારથી, તે ૧૭૮૬ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં લોર્ડ ફોરનવાલિસ કલકત્તે આવી પુગો, ત્યાંસુધી કાઉનસિલના વડા મેમ્બર સર પદ્માન મેકફ્રસને ગવર્નર જનરલનું કામ ચલાવ્યું. લોર્ડ ફોરનવાલિસના અગલમાં નાચે જણાવેલા જાણવાનોગ બનાવ બન્યા.

૧. કંપનીના નોકરોનો પગાર થોડો હોવાને લીધે તેઓ

ભાંચ સેતા હતા, અને ખાનગી વેપારથી તથા ખીજી પસંદ ન કરવા જોગ રીતે પૈસા જમાવ કરવામાં ધણું ધ્યાન લગાડતા. સોર્ડ કોરનવાલીસે યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વેનો પગાર વધાર્યો, અને ખાનગી વેપાર કરવાને તથા દેશીઓ કનેથી બક્ષીસો લેવાને સખત મના કરી; અને જોયો એ પ્રમાણે કરતા પકડાયા તેમને શીક્ષા કરીને સધળાં ખાતાં સુધાર્યાં.

૨. તેણે દીવાની અને ફોજદારી અદાલતોમાં સુધારા કર્યા, અને તેમને ગોટે જરૂરના કાયદા બાંધ્યા.

૩. નિઝામિ ગન્ટુર સરકારનો પ્રાંત અંગ્રેજોને સ્વાધીન કરવાને આગળ કગર કર્યો હતો, તે સુજળ ૧૭૮૮ માં સોર્ડ કોરનવાલીસે એ પ્રાંત નિઝામ કનેથી માગ્યો. નિઝામ તરત એ પ્રાંત અંગ્રેજોને સ્વાધીન કીધો, અને દીપુની સામે લડવાને અંગ્રેજી લશ્કરની મદદ માગી. સોર્ડ કોરનવાલીસે એવી રીતે મદદ કરવાને કબુલ કીધું.

૪. મરેઠા અને નિઝામ જોડે મળી જમ્મને સોર્ડ કોરનવાલીસે ૧૭૯૦ માં દીપુ સામે વિઝ્રહ આરંભ્યો, અને ૧૭૯૨ માં તેને નીચો નમાવી સંધી કરવાની ફરજ પાડી.

૫. સર્વથી અગત્યનો બનાવ જો સોર્ડ કોરનવાલીસની કારકીર્દીમાં બન્યો, તે બંગાળના જમીનદારોને લગતો હતો. મુગલ રાજ્યના દોરની વખતે જમીનની મહેસુલ જમા કરનારા રકૂતે રકૂતે જમીનના માલિક યદ્ય પડ્યા હતા, અને બંગા-

જા અને ખીજા પડોશના પ્રાંતોમાં મોટી સત્તા ભાગવતા હતા. પેહેલાં બ્રિટિશ સરકારે તેમના હકો કબ્જા રાખ્યા હતા નહીં; પણ ૧૭૮૬ માં કંપનીના ડીરેક્ટરોએ તેમની સાથે જમીનની મહેસુલ જાળદ ૬૫ વર્ષનો કરાર કરવાને હિંદુસ્તાનની સરકારને લખી શાકલ્યું, અને જો બનેતો હમિશ સુધીનો તેમની સાથે બંદોબસ્ત કરવો એવી મરજી જણાવી. ૧૭૯૩ માં ચોડ કોરનવાલિસે જમીનદારો સાથે મહેસુલ જાળદ હમિશ સુધીનો કરાર (The Permanent Settlement) કર્યો, અને દર વર્ષે તેમની પાસેથી ચોક્કસ રકમ સેવાની કરાવી. એ પ્રમાણે જમીનદારોને જમીનના ગાલેક ડગવીને બેડુતોને તેણે તેમના કબજામાં મેલ્યા; અને બેડુતો સાથે જમીનદારો જો સરતો કરે તેમાં સરકારે વચ્ચે આવવું નહીં એવું કરાવ્યું.

૨. મેસોરનો ત્રીજો વિચલ (૧૭૯૦—૧૭૯૨).

૧૭૮૪ માં મેંગલોરની સંધી કર્યા પછી ટીપુએ કનારા અને કૂર્ગ પ્રાંતો ઉપર ચઢાઈ કરી, અને એક લાખ માણસને કેદ પકડી જઈને તેમને મુસલમાન થવાની ફરજ પાડી. ત્યાર પછી મરેકા અને નિઝામે ટીપુનું બળ તોડવાને અને તેનો મુલક વેંહેંચી સેવાને લડાઈ ઉઠાવી. ટીપુએ તેમના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી, અને ૧૭૮૭ માં તેમને સંધી કરવાની ફરજ પાડી. ૧૭૮૮ માં તેણે મલબાર પ્રાંતપર ચઢાઈ કરી અને

ત્યાંના નાયર સોફોને નોર જુલમથી વટલાવ્યા; અને જોઓએ ન માન્યું તેઓને મારી નાખ્યા.

૧૭૮૯ ના ડીસેમ્બર મહિનામાં ટીપુએ ત્રાવનકોર ઉપર ચઢાઈ કરી; પણ સંખ્યત હારખાઈ તેને નહાસી જવું પડ્યું. ૧૭૯૦ માં તેણે પાછી ચઢાઈ કરી અને તે કાઢ્યા. ત્રાવનકોરનો રાજા અંગ્રેજોનો મિત્ર હોવાથી, લોર્ડ કોરનવાલિસને વિગ્રહ આરંભવાની જરૂર પડી. મરેકા અને નિઝામ સાથે મળી જઈને ૧૭૯૦ માં જોનરલ મેદોસને મેસોર પ્રાંતપર હુમલો કરવાને તેણે માકલ્યો, અને હેરિંગ્સની માફક જંગાળેથી તેની મદદે લશ્કર માકલ્યું. જોનરલ મેદોસ ટીપુ સામે કોઈ પણ રીતે કાઢ્યા નહીં તેથી લોર્ડ કોરનવાલિસ પોતે દક્ષિણમાં આવ્યા અને લશ્કરની સરદારી લીધી (૧૭૯૧).

તેણે તરત મેસોર ઉપર ચઢાઈ કરી અને ટીપુનું બિંગલોર શહેર જીતી લીધું. ત્યાર પછી સીરીંગાપટમની નજદીક એડીકોનાનાં રણમાં તેણે ટીપુને હરાવ્યા, અને તેની રાજધાનીપર કુચ કરવાની તૈયારી કરી. પણ બ્રિટિશ લશ્કરમાં આગક ખુટવાથી અને ખીજી ધણી અડગણોને લીધે કોરનવાલિસને મદ્રાસ તરફ પાછું ફરવું પડ્યું. ૧૭૯૨ માં સમજની ગોઠવણ પાટી કરીને તેણે મેસોરપર પાછી ચઢાઈ કરી, અને સીરીંગાપટમને ઘેરા લાવ્યો. ટીપુએ થોડો વખત સુધી શહેરનો ધણી બહાદુરીથી ખચાવ કાઢી, પણ તેનાં ધણાં માણસો માર્યાં ગયાં, તેથી

અંતે તેને લોર્ડ કોરનવાલિસની મરજી મુજબ સંધી કરવી પડી (૧૭૬૨)

સંધીની સરત.—ટીપુએ પોતાનું અગ્રધું રાજ્ય આપવું; લડાઈના ખર્ચ પદ્મ ત્રણ કરોડ રૂપીઆ આપવા, અને મરેઠાને ૪૦ લાખ રૂપીઆ આપવા; અને એ સરતો પુરી પડે ત્યાં સુધી ટીપુએ પોતાના બે છોકરાને જમીન દાખલ આપવા.

આ પ્રમાણે આવી કાયદાકારક સરતો કરીને લોર્ડ કોરનવાલિસે આ વિગ્રહનો અંત આણ્યો; અને અંગ્રેજોને હિન્દીગઢ, પારમ્હાલ, અને મલખાર પ્રાંતો મળ્યા.

૩. સર જોન શોરનો કારભાર (૧૭૯૩—૧૭૯૮).

લોર્ડ કોરનવાલિસ પછી હિંદુસ્તાનના મુલકી ખાતાંના એક પ્રખ્યાત અમલદાર સર જોન શોરને ગવર્નર જનરલ નીમવામાં આવ્યા. સર જોન શોરે જમીનદારો સાથના ખંદોખરતમાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો, અને લોર્ડ કોરનવાલિસને સારી મદદ કરી હતી. એની કારકીર્દી ધણી નળણી ગણાયેલી છે, કારણકે દેશી રાજ્યોના મામલામાં એણે હાથ ધાવ્યો નહીં, અને મરેઠાને અને ટીપુને તેમની મરજીમાં આવે તેમ કરવા દીધું. ટીપુ એ વખતમાં અંગ્રેજો સાથના છેવટના વિગ્રહને માટે બારે તૈયારીઓ કરવામાં રોકાયો હતો; અને મરે-

ઠાએ અંગ્રેજના મીત્ર નિલામને ૧૭૯૫ માં કુરદલાની લડાઈ-
માં હરાવીને ઘણું નીચું લગાડ્યું.

૧૭૯૭ માં અયોધ્યાને કમઅક્ષત્ર અને વિષયી નવાબ
અસોફ-ઉડ-દવલા મરણ પામ્યો, અને તેનો અનૌરસ છોકરો
વજીરઅલી ગાદીએ બેઠો. સર જોન શારે વજીરઅલીને નવા-
બ તરીકે કબુલ રાખ્યો નહીં, અને ૧૭૯૮ માં અસોફ ઉડ-દવ-
લાના ભાઈ સાદતઅલીને નવાબ ઠરાવ્યો, અને તેને ગાદીએ
બેસાડવાને પોતે લકનો ગયો.

વજીરઅલીએ સામે થઈ જાંદ કર્યું, અને ગવરનર જો-
નરસ મુશકેલીથી જાયો. સર જોન શારે એ વખતે ઘણી દુ-
ઢતા દેખાડી અને સાદતઅલીને ગાદીએ બેસાડીને વજીરઅ-
લીને કાશીમાં નજરકેદ રાખ્યો. ૧૭૯૮ ના માર્ચ મહિનામાં
સર જોન શારની સમાધાની બજવી રાખનારી કારકીર્દીનો
આંત આવ્યો, અને આ સુખો ઇંગ્લાંડ પાછો ફર્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

—૦:૦—

લોર્ડ વેલેસ્લી, લોર્ડ કોરનવાલિસ, અને સર
જ્યૉર્જ આર્લો. (૧૭૯૮—૧૮૦૭).

—૦:૦—

૧: લોર્ડ વેલેસ્લીના કારભાર. (૧૭૯૮-૧૮૦૫).

લોર્ડ વેલેસ્લી ૧૭૯૮ ના મે મહિનામાં કલકતે આવી પુગો. એ ધણો બુદ્ધિમાન, બણેલો, અને કુશળ રાજ્ય કાર-ભારી હતો. એણે દેશીરાજ્યોનાં રક્ષણને માટે બ્રિટિશ મદદ-ગાર ફ્રેન્ચ રાજાઓને ખરચે તેમના મુલકમાં રાખીને, કેટલાએક દેશીરાજાઓને અંગ્રેજોપર આધાર રાખતા કર્યા, અને એ પ્રમાણે અંગ્રેજ રાજ્યને હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરી કર્યું. એ રીત પેટેલાં વારન હેસ્ટિંગ્સે અયોધ્યાના નવાબને તેનાં રક્ષણને માટે મદદગાર ફ્રેન્ચ આપીને દાખલ કરી હતી. લોર્ડ કોરનવાલિસ અને સર જોન શોરે દેશી રાજ્યોના મામલામાં હાથ ધાવ્યો ન હતો, તેથી લોર્ડ વેલેસ્લી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે વખતે હિંદુ-સ્તાનના મુખ્ય રાજાઓની દરબારમાં ફ્રેન્ચ લોકનો પગ પેસારો ધણો થયો હતો, અને અંગ્રેજોનું વજન ઓછું થયું હતું. ટીપુ અને સિંઢયાનાં લશ્કરને ફ્રેન્ચ અમલદારોએ પુરોપીયન રીત પ્રમાણે કનાયત શીખવી હતી. મરેઠાએ નિઝામના મુલક

ઉપર ચઢાઈ કરીને ૧૭૬૫ માં કુરદખાનાં યુદ્ધમાં તેને હરાવીને નીચો પાડ્યો, તે વખતે આંગ્રેજોએ તેને મદદ કરી નહીં, તેથી નિઝામે પણ ધણા ફ્રેન્ચોને પોતાની દરબારમાં રાખ્યા હતા, અને તેમની સલાહ પ્રમાણે તે અમલ કરતો હતો.

લોર્ડ વેલેસ્લીએ પોતાની અગાઉ થઈ ગયેલા જે ગવર્નર નેનરલોની રાજનીતિથી ઉંજોટા ચાલીને દેશીગજ્યોના મામલામાં હાથ ધાલવા માડ્યો. પેટેલાં તેણે નિઝામને મેળવી લેવાને તજવીજ કરી; અને તેને સમજાવીને ખ્રિષ્ટિય મદદગાર ફોજ તેનાં રાજ્યમાં રાખવાની ગોઠવણુ કરી, અને એ પ્રમાણે તેની દરબારમાં ફ્રેન્ચોનું અમલુ ખાંચ પાડ્યું. પેશ્વાએ નાનાકુર્નવી-સાની સલાહ પ્રમાણે ચાલીને આવી ચીતતી ફોજ પોતાના રાજ્યમાં રાખવાને સાફ ના પાડી. ત્યારપછી તરતજ લોર્ડ વેલેસ્લીને ટીપુ સામે લડાઈ ઉઠાવવાની ફરજ પડી (૧૭૬૮). એક માઠી અંગ્રેજી ફોજ નેનરલ હેરિસની સરદારી હેઠળ ૧૭૬૯ માં મૈસોર પ્રાંતપર ચઢાઈ કરી, અને જે ડેકાણે ટીપુને હરાવીને સીરીંગાપટ્ટમ લડીને લીધું. ટીપુ લડતાં માર્યો ગયો, અને તેના હોકરાને લોર્ડ વેલેસ્લીએ વર્ષાગન ખાંધી આપીને વેલોરમાં રાખ્યા. મૈસોરના ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા; એક ભાગ આંગ્રેજોએ રાખ્યા; બીજો નિઝામને ગળ્યો, અને ત્રીજો ભાગ હૈદરે ને હિંદુ રાજાને ૧૭૬૧ માં પદચ્છ કર્યો હતો, તેના હોકરાને આપ્યો.

૧૮૦૦ માં અંગ્રેજોએ સુરતના નવાબને પેનશન આપીને સુરત શહેર અને તેને લગતો મુલક લઈ લીધો. ૧૭૯૫ માં કર્નાટકનો ધરડો નવાબ મોટું કરજ મેલીને મરણ પામ્યો હતો, અને તેના છોકરાના અમલમાં રાજ્યમાં ઘણો ગેરબંદોષ નસત આવતો હતો, તેથી ૧૮૦૧ માં કર્નાટકના નવાબને પેનશન બાંધી આપીને કર્નાટક પ્રાંત અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. અયોધ્યાનાં રાજ્યમાં પણ ઘણો ગેરબંદોષ નસત આવતો હતો, અને નવાબે અંગ્રેજો સાથેના પોતાના કરાર મુજબ પોતાનાં રાજ્યનાં રક્ષણને માટે જોઈતું બ્રિટિશ લશ્કર રાખ્યું ન હતું. લોર્ડ વેલેસલીએ કરાર મુજબ આવવાની અને લશ્કરના ખર્ચને માટે કેટલાંએક પરગણાં અંગ્રેજોને આપવાની નવાબને ફરજ પાડી (૧૮૦૧). (હિંદુસ્તાનનો વાચ્ય પ્રાંતનો વિભાગ ઘણો ખરો આ પરગણાંઓનો બનેલો છે).

૧૮૦૧ માં જયવંતરાવ હોલકરે બાજીરાવ પેશ્વાને પુનામાંથી હાંકી કાઢ્યો, તેથી બાજીરાવે વસઈ જમને ૧૮૦૨ માં પોતાની ગાદી ભેજવવાને અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી, અને પોતાનાં રક્ષણને માટે અંગ્રેજી લશ્કર પોતાને ખર્ચે પુનામાં રાખવાનું કબજા કર્યું. બીજા મરેઠી સરદારોને પેશ્વાની આ ગોઠવણ પસંદ પડી નહીં, તેથી અંગ્રેજોને સિંઢ્યા, હોલકર, અને નાગપોરના રાજા જોડે લડવું પડ્યું. આ લડાઈ ૧૮૦૩ થી ૧૮૦૫ સુધી ચાલી, જેથી મરેઠા સરદારોનું બળ ઘણું પ-

ડી બાયું. આ લડાઈનો પુરેપુરો અંત આવે તેની આગમ-
જ ૧૮૦૫ ના આગસ્ટ મહિનામાં લોર્ડ વેલેસ્લી હિંદુસ્તાન
છોડી ગયો. કંપનીના ડીરેક્ટરોએ તેની રાજનીતિ પસંદ ક-
રી હતી નહીં, તેથી પેહેલાં ઇંગ્લાંડમાં તેમના તરફથી એના ઉ-
પર ધણું તોણામતો મૂકવામાં આવ્યાં; પણ પાછળથી તેઓએ
એની નોકરીની કદર જુજી, અને એનું પુતળું પોતાના દીવા-
નખાનામાં મૂક્યું.

૨. મેસોરનો યોધો વિગ્રહ (૧૭૯૮--૧૭૯૯).

લોર્ડ ક્લાર્કવાલિસ સાથે ૧૭૯૨ માં સંધી કર્યા પછી પણ ટી-
પુએ અંગ્રેજો સામે લડવાની પાછી તૈયારી ચાલુ રાખી હતી,
અને પોતાની નોકરીમાં ફ્રેન્ચ અમલદારો રાખીને તેણે એક-
બેજવાન ફોજ ભેળી કરી હતી. ૧૭૯૮ માં મારિશીઅસના
ફ્રેન્ચ હાકેમ એવું જાહેર નામું બાહાર પાડ્યું, કે અંગ્રેજોને
હિંદુસ્તાનમાંથી હાંકી કાઢવાને ટીપુ ફ્રેન્ચ લોકોની મદદ માગેછે.
વળી નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ, જે આ વખતે મીસર દેશમાં હ-
તો, તેની સાથે, અને કાબુજના રાજા જમાનશાહ સાથે, ટીપુ
એ મતબબને મોટે કામજ પત્રથી વહેવાર ચલાવેછે, એવું
લોર્ડ વેલેસ્લીને માલમ પડ્યું. ગવર્નર જેનરલ ટીપુ કનેથી
એ વિષેનો ખુલાસો માગ્યો, અને તેની સાથે બંદોબસ્ત કર-
વાને પોતે મદ્રાસ આવ્યા; પણ ટીપુ તરફથી તેને કાંઈ ખાત-

પ્રીત્વર્વક જવાળ મળ્યા નહી, તેથી તેને લડાઈ ઉઠાવવાની ફરજ પડી.

જેનરલ હેરિસની સરદારી હેઠળ ૨૧૦૦૦ માણસની એક ફોજ કર્નાટકમાં ભેગી કરવામાં આવી; અને ૧૦૦૦૦ માણસની નિઝામની મદદગાર ફોજ, ગવરનર જેનરલના ભાઈ કરનલ વેલેસ્લીની સરદારી તળે, જેનરલ હેરિસને આવી મળી. આ બંને ફોજો કર્નાટક તરફથી મેસોર ઉપર ચડાઈ કરી; અને મુંગઈની ૬૦૦૦ માણસની એક ફોજ જેનરલ સ્ટુઅર્ટની સરદારી હેઠળ મલબાર તરફથી ચડાઈ કરી (૧૭૯૯). પેટેલાં ટીપુ સદાસીર આગળ મુંગઈની ફોજની સામે થયો, પણ જેનરલ સ્ટુઅર્ટ તેને હરાવ્યો. ખીજું યુદ્ધ સીરીંગાપટમથી ૪૦ મૈલ દૂર માલવેલી આગળ ટીપુ અને જેનરલ હેરિસ વચ્ચે થયું, તેમાં પણ ટીપુએ હાર ખાધી. જેનરલ હેરિસે તરત સીરીંગાપટમ ઉપર કબ્જા કરી, અને તે શહેરને ઘેરા પાડ્યો; જેનરલ સ્ટુઅર્ટ પણ સીરીંગાપટમ આગળ હેરિસને આવી મળ્યા. ૧૭૯૯ ના ૩ મે મહિનાની ૩ ૭ તારીખે જેનરલ હેરિસે હલ્લા કરી સીરીંગાપટમ લીધું, અને ટીપુ લડતાં માર્યો ગયો. એ પ્રમાણે મેસોરના છેલા વિગ્રહનો અંત આવ્યો. કરનલ વેલેસ્લીને સીરીંગાપટમનો હાકેમ નીમવામાં આવ્યો; અને સાર્ડ વેલેસ્લીએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મેસોરના ભાગ કરી હૈદર-અલીએ સ્થાપેલાં રાજ્યનો અંત આવ્યો.

૩. મરેઠા સાથનો બીજો વિગ્રહ.

(૧૮૦૩—૧૮૦૫)

મરેઠી રાજ્યનો પ્રખ્યાત રાજ્ય કારભારી નાનાકર્નવીસ ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો, ત્યારપછી હિંમતરાવ સિંઘા અને જયવંતરાવ હોમકર વચ્ચે લડાઈ ચાલી. પેશ્વાએ સિંઘાનો પક્ષ પકડ્યો, અને હોમકરના ભાઈ વીક્રાંતને હાથીના પગ ત-જે કચડી નખાવ્યા. જયવંતરાવ ૧૮૦૨ માં સિંઘા અને પેશ્વાની ફોજને ચૂકવીને પુનાની તજલીક આવ્યા, અને તેમનાં લશ્કરને હરાવીને તેણે પુનાનો કબજો લીધો. બાજીરાવ પેશ્વા પુનામાંથી નાઠો, અને વસંતમાં આવી તેણે પોતાની ગાદી પાછી મેળવવાની મતલબથી અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી (૩૧-મી ડીસેમ્બર ૧૮૦૨): વસંતની સંધીની સરત :—

૧. પેશ્વાએ પોતાનાં રાજ્યમાં ૬૦૦૦ માણસની એક બ્રિટિશ મદદગાર ફોજ રાખવી, અને તેના ખર્ચને માટે દર વર્ષે ૨૬ લાખ રૂપીઆ આપવા;

૨. પોતાનાં રાજ્યમાં તેણે અંગ્રેજના કોઈ પુરોષીઅન શત્રુને રાખવા નહીં;

૩. સુરત ઉપરથી તેણે પોતાના સમજા દાવા ઉઠાવવા;

૪. તિલામ તથા ગાયકવાર નોંડે પેશ્વાને જે વાંધા હોય તેનો ચુકાદો અંગ્રેજ સરકારને સોંપવો.

વસઇની સંધીથી મરેઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતા ગઇ એવું
ધારીને સિંઢયા અને નાગપોરનો રાજા રઘુજી ભિંરણે અંગ્રે-
જોની સામે થવાને મસલત કરવા લાગ્યા, અને હોલકરને
પણ પોતાની સાથે મેળવી સેવાની તેઓએ કોશિશ કરી. ગવ-
ર્નર જોનરલ લોર્ડ વેલેસ્લીએ કરનલ સ્તીવનસનને નિમ્નામની
મદદગાર ફોજ સહિત પુનાની નજદીક આવવાનો હુકમ કર્યો;
અને પોતાના બાહ્ય જોનરલ વેલેસ્લીને થોડુંએક લશ્કર લઇ
મેસોરથી નિકળવાને ફરમાવ્યું. જોનરલ વેલેસ્લીએ પુને આવી
૧૮૦૩ ના મે મહિનામાં જાજીગરને ગાદીએ બેસાડ્યો. અંગ્રેજી
લશ્કરના આવવા આગમજ હોલકર પુનુ છોડી મામલા
તરફ નિકળી ગયો; પણ સિંઢયા અને નાગપોરનો રાજા પો-
તાનાં લશ્કર સહિત પુનાની નજદીક હતા, તેઓને પોત પોતા-
ના મુતકમાં જવાને જોનરલ વેલેસ્લીએ જણાવ્યું. મરેઠી રાજા-
ઓએ જોનરલ વેલેસ્લીના કેહેવા ઉપર લક્ષ આપ્યું નહીં, તેથી
અંગ્રેજો અને મરેઠા વચ્ચે લડાઈ ઉઠી (૧૮૦૩).

લોર્ડ વેલેસ્લીએ મરેઠી સરદારો સામે ચોતરફથી ફોજો
ગાકલી, અને તેમના મુતક પેરી લીધા. મુખ્ય ફોજો દખણમાં
જોનરલ વેલેસ્લીની સરદારી હેઠળ, અને હિંદુસ્તાનમાં જોનરલ
લેકની સરદારી હેઠળ હતી પેહેલાં જોનરલ વેલેસ્લીએ અહમદ-
નગર શહેર સર કર્યું, અને કરનલ સ્તીવનસને જનલના લીધું.
ત્યારપછી એસે આગળ દોલતરાવ સિંઢયા અને રઘુજી ભિંરણે

નેતરલ વેલરલીની સામા થયા, પણ અંગ્રેજોએ થોડાં ગાણુસ સાથે મરેઠી-સરદારોનાં ખાટાં લશ્કર ઉપર ક્રુતેહ મેળવી, અને સિંઘયા અને ભિંરમે રણભૂમી ઉપરથી નાદા. (૨૩ મી રાતે-મ્મર ૧૮૦૩).

એજ વખતે હિંદુસ્તાનમાં નેતરલ લોકે ફ્રેન્ચ અમલદાર ખુરકિયનની સરદારી હેઠળ સિંઘયાની પલટનોને દીલ્હીની લડાઈમાં હરાવી. ફ્રેન્ચ અમલદારો અંગ્રેજને થરણ થયા, અને લોકે દીલ્હીનો કબજો લીધો. દીલ્હીનો ખરડો ગાદશાહ શાહ આસમ પોતાના કુટુંબ સહિત અંગ્રેજોને થરણે આવ્યા. પછી લોર્ડ લેક આગ્રા સર કરી, મવાડમાં સિંઘયાનાં લશ્કરની એક ટુકડીની પાછળ ગયો, અને લાસવાડીની લડાઈમાં આ ટુકડીને હરાવી સિંઘયાનું ગળ તોડ્યું. (૧૮૦૩).

એજ વર્ષને છેડે દખણમાં નેતરલ વેલરલીએ આરગમની લડાઈમાં સિંઘયા અને ભિંરમેને પાછા હરાવ્યા, નેથી પેટ્ટલાં રધુજીએ અને ત્યારપછી દોલતરાવે અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી, (ડીસેમ્બર ૧૮૦૩).

દેવગામ આગળ નાગપોરના રાજા સાથે સંધી થઈ તેની સરત :—

૧. નાગપોરના રાજાએ કટક, ગાંધાસોર, અને વરદા નદીની પશ્ચિમનો મુલક આપ્યો;

૨. નિત્રામ તથા પેશા નોડે ને વાંધા હોય તેનો ચુકાદો તેણે અંગ્રેજ સરકારને સોંપવો;

૩. અંગ્રેજોના કોઈ પુરોપીઅન શત્રુને પોતાનાં રાજ્યમાં રાખવા નહીં.

સીરજીઅં ને ગામ આગળ સિંદયા સાથે સંધી થઈ તેની સરત :—

૧. સિંદયાએ ગંગા અને જમના નદી વચ્ચેનો મુજક અંગ્રેજોને આપવો;

૨. તેણે નેપુર, નોંધપુર, તથા ગોહદની ઉત્તરનો મુજક આપવો.

૩. અહમદનગર અને ભરૂચના કિલ્લા અને તેને લગતા ભાગો આપવા;

૪. અજંતા ધાટ અને ગોદાવરી નદી વચ્ચેનો પ્રાંત આપવો;

૧૮૦૪ માં જયવંતરાવ હોલકર અંગ્રેજોની સામે થયો. કરનલ માનસનને મોકલ્યામાં હરાવીને હોલકરે પાછો હાલ્યો, અને દીલ્હી પર હુમલો કર્યો. કરનલ આકરતરભોનીએ છ દિવસ સુધી દીલ્હીનો ઘણી બહાદુરીથી બચાવ કીધો, તેથી હોલકરને ઘેરો ઉઠાવવો પડ્યો. પછી તેનરલ ફ્રેસરે દીલ્હીની લડાઈમાં હોલકરને હરાવ્યો, તેમાં ફ્રેસર પોતે માર્યો ગયો; અને તેનરલ લેફ્ટેનન્ટ ક્રીસ્ટીઆન આગળ તેમાં લશ્ચકરનો ધાન વાલ્યો.

(૧૮૦૪). ભારતપુરના રાજાએ હોતકરને મદદ કરી હતી ત-
થા લોકે તેનો દીગનો કિલ્લો લઈ લીધો, અને ૧૮૦૫ માં ભ-
રતપુરનાં મજબૂત કિલ્લાને ઘેરા બાંધ્યો. કિલ્લાની દીવાલ ધણી
બડી અને માટીની હોવાને લીધે સેક ફેટલાએક મહીના સુ-
ધી ભારતપુર લેવાને કાચ્યા નહીં, અને રાજાએ ખીકીને અંગ્રે-
જોને ૨૦ લાખ રૂપીઆ આપીને સંધી કરી. વળી એ વર્ષ-
માં સિંઢયા પાણુ હોતકર સાથે મળી જવાની ગોઠવાણુ કરવા
લાગ્યો, તેટલામાં લોર્ડ વેલેસ્લી હિંદુસ્તાન છોડી ગયો, અને
લોર્ડ કોરનવાલિસ ખીજવાર ગવરનર નેનરલ થઇને આવ્યો.

૪. લોર્ડ કોરનવાલિસ અને સર જ્યોર્જ

ખારલો. (૧૮૦૫—૧૮૦૭).

મરેઠા સાથની લડાઈનો કોઈપણ રીતે અંત લાવવાને
લોર્ડ કોરનવાલિસને સમ્મત હુકમ આપી ઈંગ્લાંડથી માફલયા-
માં આવ્યો હતો. કલકત્તે આવીને તરત લોર્ડ લેકની છાવણી
તરફ તે જવા નિકળ્યા, પણ માર્ગમાં ધાત્રીપુર આગળ આ
પ્રખ્યાત સુખો મરણ પામ્યો. (૧૮૦૫).

કાઢિનસિલનો વડો ગેમ્બર સર જ્યોર્જ ખારલો ગવરનર ને-
નરલ થયો. ખારલોએ લોર્ડ લેકના વિચારની વિરુદ્ધ સિંઢયા અને
હોતકરને તેમને કાયદો થાય એવી સરતોએ સંધી કરી. ૧૮૦૬
માં ટીપુના છોકરાઓની ઉદ્ધારણીથી મદ્રાસ ઈલાકામાં દેશી સી-

પાઇઓએ બળવો કર્યો, અને કેટલાએક અગ્રિય અમલદારો અને સુબાઇઓને મારી નાખ્યા. કરનલ ગીલ્સપી, જે વે-સારથી ૧૬ મેલ દુર આર્કટ શહેરમાં હતો, તે ઝડપથી જઇ લાગો, અને તેણે બળવો ખેસાડી દીધો. ૧૮૦૭ માં સર જ્યોર્જ બારલોને મદ્રાસનો ગવર્નર કર્યો, અને લોર્ડ મીન્ટો ગવર્નર જેનરલ થયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

લોર્ડ મિન્ટો અને લોર્ડ હેલિત'ગસ.

(૧૮૦૭—૧૮૨૩).

૧. લોર્ડ મિન્ટોનો રાજ્યકારભાર.

(૧૮૦૭—૧૮૧૩).

લોર્ડ મિન્ટોને તેની મરુત્ર વિશ્વ દેશીગજ્યોની ખટપટમાં ભાગ લેવો પડ્યો. હોલકરના સરદાર અમીરખાં સામે તેણે નાગપોરના રાજાને મદદ કરી, અને પેશ્વા અને નિઝામના રાજ્ય માગલામાં તેને વચ્ચે પડવાની ફરજ પડી. ત્યારપછી ત્રાવનકોરના હિવાને રેપ્ત ઉપર ઘણો જીલમ મુજરવા માડ્યો,

તેથી ૧૮૦૮ માં અંગ્રેજી લશ્કરે ત્રાવનકોરનો કબજો લીધો.
૧૮૧૩ માં ત્રાવનકોરનો પ્રાંત રાજ્યને પાછો મળ્યો.

ફ્રેન્ચ મનવારોથી આ વખતે અંગ્રેજી વેપારને ઘણું નુ-
કશાન પોહોંચ્યું હતું, તેથી ૧૮૦૬ અને ૧૮૧૦ માં અંગ્રે-
જોએ ફ્રેન્ચોનાં મારિશીઅસ, બુરબોન અને રોડરીગ્સ ટાપુઓ
લઈ લીધાં. મારિશીઅસ હજુર સુધી ઇંગ્લાંડના તાબામાંછે.

૧૮૦૬ માં લોર્ડ મિન્ટોએ પંજાબના બજવાન રાજા રં-
જીતસીંઘ નોડે સંધી કરી; તેથી રંજીતસીંઘે બ્રિટિશ સરકારની
દોસ્તી કબુલ કરી, અને સતલજ નદીના ઇંગ્રેજી કિનારાપર
આવેલાં રાજ્યોને હેરાન નહીં કરવાને કબુલાત આપી. વળી
ત્યારપછી ગવરનર નેનરસે સિંઘ, કાબુલ, અને હરાનના ખાં-
દશાહોની દરબારમાં એલચીઓ મોકલીને, તેમની સાથે સંધી
કરી; તેથી અંગ્રેજોના યુરોપીઅન શત્રુનો પગપેસારો એ દે-
શમાં બંધ પડ્યો.

૧૮૧૩ માં લોર્ડ મિન્ટો ઇંગ્લાંડ પાછો ફર્યો, અને એજ
વર્ષમાં મરણ પામ્યો. વળી એ વર્ષમાં હસ્ટ ઇન્ડયા કંપનીના
ડીરેક્ટરોના અટકાવ છતાં દિંદુસ્તાન નોડેના વેપાર સર્વ અં-
ગ્રેજોને ખુલ્લો મોકવામાં આવ્યો; અને ચીન નોડેના વેપારનો
પટો માત્ર કંપનીને મળ્યો.

૨. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સનો રાજ્યકારભાર.

(૧૮૧૩—૧૮૨૩)

લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ૧૮૧૩ ના અક્ટોબર મહિનામાં કલકતે આવી પુગો. એ એક પ્રખ્યાત લશ્કરી અમલદાર અને અનુભવી રાજ્ય કારભારી હતો. નવ વર્ષ લગી એણે હિંદુસ્તાનનો વહિવટ ધણી દૃઢતા અને કૃતેહમંદીથી ચલાવ્યો, અને બ્રિટિશ રાજ્યને ધણું બળવાન અને આબાદ કરીને ૧૮૨૩ માં સ્વદેશ પાછો ફર્યો. એની કારકીર્દીમાં નીચે જણાવેલા બનાવો બન્યા :—

૧. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે નેપાલના ગુરખા લોકો સાથે લડીને તેમનો કેટલાએક મુલક લાધ્યા અને તેમના રાજ્યને ૧૮૧૬ માં સંધી કરવાની ફરજ પાડી. ૨. એના વખતમાં છેલ્લા મરદા સાથેનો વિગ્રહ થયો. પેશ્વાની ગાદીનો અંત આવ્યો, અને તેનાં રાજ્યમાં અંગ્રેજી અમલ થયો. (૧૮૧૮). ૩. નાગપોરના રાજા આપાસાહેબે પેશ્વાને મદદ કરવાની મતલબથી બંડ કર્યું, તેને અંગ્રેજોએ હરાવીને નહસાડ્યો, અને રધુજી ભોંસ્લેના પૌત્રને નાગપોરની ગાદી આપી. ૪. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં પીઠાગ નામના હુટારાઓનો ઉપદ્રવ ધણો વધી પડ્યો હતો, તેમની સાથે એક મોટું લશ્કર મોકલીને લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે એ હુટારાને વીંચિરી નાખ્યા. અને ભાકને સુખ કર્યું. ૫. હોલકરના સરદારોએ પણ અંગ્રેજો સાથે લડાઈ ઉઠાવી હતી, તેમને

હરાવીને લોડ હેમિંગ્સે હેલકરને તેના મુખકનો રાજ્ય કારભાર અગ્રેજોને સોંપવાની ફરજ પાડી. (આ બનાવોનું વિગતવાર વર્ણન નીચે કર્યું છે).

૩. ગુરખા લોકો સાથે વિગ્રહ (૧૮૧૪—૧૮૧૬).

નેપાલના રાજ્યએ બતવાલના જમીનદારને કેદ કર્યો હતો, અને ૧૮ ખ્રિષ્ટિય પોલીસ અમલદારને મારી નાખ્યા હતા, તેથી ૧૮૧૪ માં લોડ હેમિંગ્સે લડાઈ ઉઠાવી, અને નેપાલમાં ચાર બાજુએથી ચાર ફ્રોન્ટો શોધ્યા. જોનરલ ગીલેસ્પીની સરદારી હેઠળ એક ફ્રોન્ટ કલુંગાના કિલ્લા પર હુમલો કર્યો, પણ ગુરખા લોકોએ અગ્રેજી લથકરના બે હુમલા પાછા વાલ્યા, અને જોનરલ ગીલેસ્પી માર્યો ગયો. બીજી અને ત્રીજી ફ્રોન્ટ સાથે જોનરલ ઉડ અને જોનરલ મારલે નેપાલમાં પેઠા, પણ થોડા વખતમાં ગુરખા લોકોએ તેમને હાંકી કાઢ્યા. ચોથી ફ્રોન્ટ જોનરલ ઓકતરલોનીની સરદારી હેઠળ નેપાલમાં પેઠી, તેની સાથે ગુરખાઓનો વડો સરદાર અમરસીંચ હતો. એકલો એજ અગ્રેજ સરદાર ગુરખાઓ સામે ફાલ્યો. ગુરખાઓના ઘણા મજબૂત આટકાવ છતાં ઓકતરલોનીએ નલાગદ અને તેમના બીજા કિલ્લા લઈ લીધા, અને ૧૮૧૫ ના એપ્રિલ મહિનામાં મહુનના મજબૂત ડુંગરી કિલ્લાને ઘેરે બાલ્યો; અમરસીંચે ઘણી બહાદુરીથી કિલ્લાનો બચાવ કર્યો, પણ અંતે તેને ચરણ થવું પડ્યું. આ સર્વથી બહાદુર સરદાર-

નો પરાજય થયાથી ગુરખાઓએ સંધી કરવાની ગરજ જણાવી, પણ અંગ્રેજોની માગણી મંજૂરી સખત માલમ પડવાથી, તેઓએ પાછી લડાઈ ચલાવી. ૧૮૧૬ માં સર દેવીડ ઓક્લેન્ડની એક મોટી ફોજ સાથે નેપાલની રાજધાની પર ઘર્યો, અને ખતમન્ડુથી ૫૦ મૈલ દૂર મકવાનપુરની લડાઈમાં ગુરખા લશ્કરને હરાવ્યું. આ હારથી યજ્ઞરાષ્ટ્રને ગુરખાસોડોએ અંગ્રેજોની આગળી માગણી પ્રમાણે પોતાનો કેટસાએક સુલક આપ્યો અને સંધી કરી (માર્ચ ૧૮૧૬).

૪. પેશ્વા જોડે વિચલ (૧૮૧૭-૧૮૧૮).

બાહુરાવ પેશ્વા અંગ્રેજોને ધીકારતો હતો, અને સિંદયા, નાગપોરનો રાજા, અને ખીજા સરદારો સાથે મળીને અંગ્રેજો સામે કાવત્રાં કરતો હતો. ૧૮૧૧ માં પેશ્વાની દરબારમાં મહિન્દ્ર સુઅર્થ એલફિનસ્ટનને અંગ્રેજોનો વકીલ નીમવામાં આવ્યો. ૧૮૧૫ માં ગાયકવારનો વજીર ગંગાધર શાસ્ત્રી પેશ્વા અને ગાયકવાર વચ્ચેના વાંધાનો નિકાજ કરવાને પેશ્વાની દરબારમાં આવ્યો, તેને પંદરપુરમાં પેશ્વાના વજીર ત્રિમ્બકજી ડાંગ્યાએ બાહુરાવની મસલતથી મારી નાખ્યો. એલફિનસ્ટનના માગવાથી પેશ્વાને પોતાના દુટ્ટ પ્રધાન ત્રિમ્બકજીને અંગ્રેજોને સ્વાધીન કરવાની ફરજ પડી. ત્રિમ્બકજીને થાણાના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો ત્યાંથી તે નાઠો, અને પેશ્વાએ તેને નાણાંની મદદ માગી, તેવડે તે ફોજ એકઠી કરવા

લાગ્યો. એલફિનસ્ટન ખાજીરાવની મતલબ સમજી ગયો હતો; તેણે ખાજીરાવને ૧૮૧૭ માં અંગ્રેજો સાથે નવા કોલકરાર કરવાની ફરજ પાડી, જેથી અહમદનગર અંગ્રેજોને સ્વાધીન થયું; અને પેશ્વાની સત્તા ઓછી થઈ. પેશ્વાને ક્રોધ ચઢ્યો, અને પીઠારા સાગે અંગ્રેજોને મદદ કરવાને બહાને તેણે એક મોટી ફોજ પુનાની નજદીક ભેગી કરીને લડાઈ ઉઠાવી.

એલફિનસ્ટન તેની મતલબ સમજી ગયો હતો, અને તેણે પુનાની પાસે ખડકી ગામમાં થોડું અંગ્રેજી લશ્કર ભેગું કર્યું હતું. પેશ્વાનો વિચાર રેસિડનસી (વકીલનું રહેવાનું મથક) પર હુમલો કરવાનો છે, એવું જાણીને એલફિનસ્ટન પોતે પણ ખડકી જઈ રહ્યો. ૧૮૧૭ ના નવેમ્બર મહિનામાં પેશ્વાએ રેસિડનસી લૂટી, અને ૨૬૦૦૦ માણસનાં મરેડી લશ્કરે ખડકીમાં ૨૮૦૦ માણસનાં અંગ્રેજી લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો, પણ અંગ્રેજ સરદાર મજર ફોર્ડે તેમને હાંકી કાઢ્યા. જોનરલ સિમથ ને પુનાની થોડેક દૂર હતો, તે આ લડાઈ પછી તરત આવી લાગો, અને તેણે પુનાનો કબજો લીધો. પેશ્વા પુનુ છોડી નાઠો, અને જોનરલ સિમથ તેની પાછળ લાગો. કેપતન સ્તોન્ટન ૮૦૦ માણસ સાથે સીરથી પુને આવતો હતો, તે પુનાથી ૧૬ મૈલ દુર કોરેગામ આગળ આવી પોહોંચ્યો, ત્યારે ૨૫૦૦૦ માણસનાં મરેડી લશ્કરે આ નાની ટુકડી પર હુમલો કરી ધો. આટલાં થોડાં માણસોએ ઘણીજ ખાહાદુરીથી આજો દહાડો

મરેઠા સામે લડાઈ કરી. (૧ સી જાનેવારી ૧૮૧૮). પે-
 શાનું લશ્કર પાછું હટ્યું, અને પેશ્વા પોતે કર્નાટક તરફ
 નાંડો; પણ માર્ગમાં અંગ્રેજી લશ્કર મળવાથી શેલાપુર તરફ
 પાછો ફર્યો. ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં અંગ્રેજોએ સ-
 તારા લીધું, અને જાહેરનામું કાઢીને ગવરનર જોનરલ પેશ્વાને
 પદબ્રષ્ટ કર્યો, અને તેનું રાજ્ય અંગ્રેજોએ સ્વાધીન લીધું.
 એજ મહિનામાં જોનરલ સિમથ આજે આગળ પેશ્વાનાં લશ્ક-
 રની સામે થયો; પેશ્વા નાંડો, અને તેનો ખલાફર સરદાર ગો-
 ખ્લે લડતાં માર્યો ગયો. સતારાનો રાજા જો ખાજીરાવના હા-
 થમાં કેદ હતો તે આ લડાઈ પછી છુટો થયો, તેને સતારા અ-
 ને તેની આસપાસનો થોડો મુલક આપીને અંગ્રેજોએ સતારા-
 રાની ગાદીએ બેસાડ્યો. ખાજીરાવ થોડો વખત બાટકાને
 ૧૮૧૮ ના ૫ મહિનાની ૧૬ મી તારીખે સર જોન માલકમને
 શરણ થયો, જેણે આઠ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાશન આપવાનો
 કરાર કર્યો. પેશ્વાને કાનપુરની પાસે ખીકુર ગામમાં રાખવામાં
 આવ્યો, જ્યાં તે ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યો.

૫. આપાસાહેબ જોડે વિચલ (૧૮૧૭-૧૮૧૮).

૧૮૧૬ માં નાગપોરનો રાજા રઘુજી બિંદલે મરણ પામ્યો
 ને તેનો ગાંડો છોકરો પરસાજી રાજા થયો. પરસાજીની વતી
 રઘુજીનો બત્રીજો આપાસાહેબ રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગો,

અને તેણે અંગ્રેજીની મદદગાર ફોજ પોતાનાં રાજ્યમાં રાખવાને કબુલ કર્યું. થોડા વખતમાં આપાસાહેબ પરસાણને માંડી નાખીને ગાદીએ બેઠો, અને પેશ્વા સાથે મળીને અંગ્રેજ સામે કાવત્રાં કરવા લાગો. ૧૮૧૭ ના નવેમ્બર મહિનામાં આપાસાહેબે ૧૮૦૦૦ માણસ સાથે રેસિડનસીપર હુમલો કર્યો. રેસિડન્ટ મી. બેન્કિન્સ પાસે ૧૪૦૦ માણસ હતાં. કેપતાન શીલ્સ-બેરેલે એટલા થોડાં માણસ સહિત સિતાબુલ્દીની ટેકરી આગળ આપાસાહેબને હરાવ્યો. પીશ્વે અંગ્રેજી બચકર આવી પુગવાથી આપાસાહેબ થરણ થયો, અને રેસિડન્ટે પીશ્વે સખત સરતો કરીને તેને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો (૧૮૧૮). થોડાવખતમાં આપાસાહેબ પાછો કાવત્રાં કરવા લાગ્યો, તેથી મી. બેન્કિન્સે તેને કેદ પકડ્યો, અને ગવર્નર નેતરભતા હુકમથી તેને અલાહાબાદમાં કેદ રહેવાને મોકલ્યો, પણ રસ્તામાં તે નાઠો, અને ધણીએક વખત બટકીને પંજળમાં ગયો, જ્યાં તે મરણ પામ્યો. ગવર્નર નેતરલે નાગપોરની ગાદી પર રધુજીના એક પૌત્રને બેસાડ્યો.

૬. પીંઢારા સામે લડાઈ. (૧૮૧૭—૧૮૧૮).

મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં આશરે ૫૦૦૦૦ છુટાગમોનાં છુટાં છુટાં ટોળાં બટકતાં હતાં, તેઓ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં લુટફાંટ કરતા, અને ગામડાંઓ બાળી નાખીને લોકોને બહુ પીડા કરતા. તેઓના મુખ્ય સરદારો અમીરખાં, કરીમખાં,

વસીલ મહમદ, અને ચીતુ હતા. ૧૮૧૭ માં સોર્ડ હેસિંગ્સે આ પીંદાગઝોથી થતા ઉપદ્રવનો અટકાવ કરવાને સખત ઉપાયો લીધા, અને પોતે સિંઢવાની રાજધાની ગવાલીઅરમાં આવી રહ્યા. તેણે સર તોમસ હીસલપ અને સર જોન માલકમને એકલાગથી વચારે માણસની ફોજ આપીને એ કામ સોંપ્યું. અમીરનાં પેદેલાં તાબે થયો અને તેને તાંકસંરથાન જાગીરમાં મળ્યું. અંગ્રેજી લશ્કરે સમજે ઠેકાણેથી પીંદારગઝોને ઘેરી બંધને તેમને વીખેરી નાખ્યા. કરીમખાં ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં સર જોન માલકમને શરણ થયો; વસીલ મહમદ સિંઢવાને શરણ થયો; અને ચીતુએ પેદેલાં મહિદ્પોરમાં હોલકરની છાવણીમાં આશરો લીધો, અને હોલકરનાં લશ્કરના પરાજય પછી તે તોડો અને આસિરગઢમાં ભગયો. ૧૮૧૯ માં જોનરલ દવતને આસિરગઢ લીધું, ત્યારે ત્યાંથી પણ ચીતુ તોડો અને જંગલમાં વાઘે તેને મારી નાખ્યા.

૭. હોલકર સાથે વિગ્રહ.

૧૮૧૧ માં જયવંતરાવ હોલકરનાં મરણ પછી તેના નાના છોકરા મહારાવ હોલકરની વતી જયવંતરાવની ખાયડી વુલસીગાર્હ રાજ્ય સંભાળવા લાગી. ૧૮૧૭ માં હોલકરના સરદારો ખાજીરાવ નોડે અંગ્રેજો સામે કાવત્રાં કરતા હતા; અને વુલસીગાર્હની મરજી અંગ્રેજો સામે લડવાની નહીં માલમ પડવાથી તેઓએ વુલસીગાર્હને મારી નાખી અને અંગ્રેજો

નો સામે લડાઈ ઉઠાવી. હોલકરનાં ૨૦૦૦૦ માણસનાં લશ-
કરને સરં તોમસ લીસજપ અને સર નોન માજકમે મહિદપોર-
ની લડાઈમાં હરાવ્યું (૧૮૧૦). ૧૮૧૮ માં ગવરનર નેનરલ
અને મલહારરાવ હોલકર વચ્ચે મંદેસર આગળ સંધી થઈ,
તેથી હોલકરે રજપુતો ઉપરના પોતાના દાવા છોડી દીધા,
અને બ્રિટિશ સરકારનાં રક્ષણમાં પોતાનું રાજ્ય મેદ્યું.

—૦:૦:૦—

મકરણ ૬ મું.

—૦:૦—

લોર્ડ એમ્હર્સ્ટ અને લોર્ડ મેલ્લિસંક.
(૧૮૨૩—૧૮૩૫).

—૦:૦—

૧. લોર્ડ એમ્હર્સ્ટનો રાજ્યકારભાર
(૧૮૨૩—૧૮૨૮).

લોર્ડ એમ્હર્સ્ટ ૧૮૨૩ ના આગસ્ટ મહિનામાં કલકતે આ-
વી પુગો. ખ્રીસ્ટી લોકોએ પોતાનું રાજ્ય છેક અંગાળાની સીમા
સુધી ફેલાવ્યું હતું, અને તેઓ સરહદ ઉપર રહેનારા લોકોને હે-
રાન કરતા હતા, તેથી ગવરનર નેનરલને ૧૮૨૪ માં તેઓ સા-
મે લડાઈ ઉઠાવવી પડી. અંગ્રેજ લશકરે ખ્રીસ્ટી લોકોનો કેટલી-

એક લડાઈમાં પરાજય કર્યો, ત્યારપછી આવના રાજાએ અંગ્રેજોને કેટલાએક મુલક અને એક ક્ષેત્ર રૂપીઆ આપીને ૧૮૨૬ માં સંધી કરી. એ લડાઈ ચાલતી હતી તે વખતે બરાકપોરમાં ૪૭ મી દેશી રીજીમીન્ટ બળવો કર્યો; પણ સેનાપતિ પેલેતે તરત બળવાખોરો ઉપર તોપો છોડીને તેઓને હથીઆર છોડી દેવાની ફરજ પાડી. ૧૮૨૫ માં બરતપોરની ગાદી બાબદ ખટપટ ચાલી, અને લોર્ડ એમ્હેર્સ્ટને વચ્ચે પડવાની ફરજ પડી. બરતપુરનો મજબૂત કિલ્લો ૧૮૨૬ ના જાનેવારી મહિનામાં સેનાપતિ લોર્ડ કોમ્મરમીયરે લીધો, અને ખટપટનો અંત આવ્યો. ૧૮૨૮ માં લોર્ડ એમ્હેર્સ્ટ સ્વદેશ ગયો.

૨. બ્રહ્મી લોકો સાથનો પેહેલો વિગ્રહ

(૧૮૨૪—૧૮૨૬).

શાહપુરીના ખેટમાં લોકોનાં રક્ષણને માટે ૧૩ બ્રિટિશ સી-પાઈ એને રાખવામાં આવ્યા હતા; તેઓને ૧૦૦૦ બ્રહ્મી લોકોએ ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા, અને ત્યારપછી અંગ્રેજના મિત્ર કાચારના રાજાના મુલક ઉપર હુમલો કર્યો, તેથી લોર્ડ એમ્હેર્સ્ટ આવના રાજા સામે લડાઈ ઉઠાવી (૧૮૨૪). સર આરચિબાલ્ડ ક્રેમ્પેલે ૧૧૦૦૦ માણસો સહિત બ્રહ્મદેશ ઉપર ચઢાઈ કરી, અને પેહેલાં રંગુન સર કર્યું. વરસાદ અને બારાકની તંગીને લીધે બ્રિટિશ બંધકરને રંગુનમાં પડી રહેવું પડ્યું, અને મદવાડ ધણો આવ્યો.

૧૮૨૪ ના ડીસેમ્બર મહિનામાં પ્રખ્યાત ખત્તી સરદાર મહાબનુલા ૬૦૦૦૦ માણસ સાથે રંગુન આગળ અંગ્રેજી લશ્કરની સામે થયો, અને ખત્તી લશ્કરે મોરચા બાંધી તેમની પછવાડે ગડી લડવા માડ્યું. થોડા દિવસમાં અંગ્રેજી લશ્કરે તેમના મોરચા તોડી નાખ્યા, અને ખત્તી લશ્કરને હરાવ્યું. બનુલા રંગુનથી ૪૦ મૈલ દૂર દોનેબુ શહેર પર હડી ગયો.

૧૮૨૫ માં અંગ્રેજોએ આસામ અને આરાકાન પ્રાંતો તામે કાપ્યા, પણ વરસાદ અને મંદવાડથી અંગ્રેજી લશ્કર બહુ હિરાન થયું. ૧૮૨૫ ના એપ્રિલ મહિનામાં જોનરલ કેમ્પબેલે ડોનાબુ શહેર હલ્લી કરીને લીધું, જ્યારે બનુલા માંયો ગયો. ત્યારપછી જોનરલ કેમ્પબેલ અને ખત્તી લોકો વચ્ચે પ્રાંત આગલ લડાઈ થઈ જેમાં ખત્તીઓએ હાર ખાધી (૧૮૨૫). ૧૮૨૬ માં કેમ્પબેલે મલુન શહેર લીધું, અને પાધાન આગળ ખત્તી લશ્કરને પાછું હરાવ્યું. સર આરચિબાલ્ડ કેમ્પબેલ આવાથી ૪૦ મૈલને છેડે ચાન્ડામે આગળ આવી લાગો, ત્યારે રાજ્યે નીચલી સરતોએ સંધી કરી :—

૧. આવાતા રાજ્યે આસામ, આરાકાન, અને તેના સ-રીમ પ્રાંતો અંગ્રેજોને આપવા;

૨. કાચાર અને જૈનત્યા ઉપરથી પોતાના દાવા ઉઠાવવા;

૩. લડાઈના ખર્ચ બદલ એક કરોડ રૂપીઆ આપવા.

૩. ભરતપુરનો વિગ્રહ (૧૮૨૫—૧૮૨૬).

૧૮૨૫ માં ભરતપુરના રાજાના મરણ પછી ગાદીને માટે તેના ભાઈ બળદેવસીંધ અને તેના ભગીજ દુર્જનસાલ વચ્ચે તકરાર ઉઠી. અંગ્રેજ સરકારે બળદેવસીંધને ગાદીએ બેસાડ્યો. થોડા મહિનામાં બળદેવસીંધ એક નાના બાળકને મેલીને મરણ પામ્યો. દુર્જનસાલે આ બાળકને કેદ કર્યો અને ભરતપુરનો કબજો લીધો. અંગ્રેજ વકીલ સર રવિડ એકતરણીનીએ દુર્જનસાલની સામે થવાને ગવરનર નેનરલને ધાલું 'સમન્સ', પણ લોર્ડ એમ્હર્સ્ટે તેનું માન્યું નહીં; તેથી એકતરણીનીએ રાજાનામું આપ્યું. રાજાનામું આપ્યાપછી થોડા મહિનામાં આ યુદ્ધે સરદાર હિંદુસ્તાનમાં મરણ પામ્યો. એની જગ્યાએ સર આર્લ્સ મેનકાક વકીલ થયો, તે લોર્ડ એમ્હર્સ્ટને સમન્સવવામાં કતેહ પામ્યો, અને લડાઈ ઉઠી. સેનાપતિ લોર્ડ કોમ્પરમીયરે ૧૮૨૫ના ડીસેમ્બર મહિનામાં ભરતપુરને ઘેરો ઘાલ્યો. ભરતપુરની જાડી માટીની દીવાલ ઉપર અંગ્રેજોની તોપોથી કંઈ અસર થઈ નહીં, તેથી લોર્ડ કોમ્પરમીયરે સુરંગ ફોડીને દીવાલ ઉડાવી નાખી, ને હલ્લો કરીને ફિલ્લાનો કબજો લીધો. દુર્જનસાલ કેદ પકડાયો, અને અંગ્રેજોએ બળદેવસીંધના બાળકને ગાદીએ બેસાડ્યો.

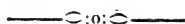
૪. લોર્ડ વિલ્કયમ બેન્ટિનકનો રાજ્યકારભાર (૧૮૨૮—૧૮૩૫).

લોર્ડ વિલ્કયમ બેન્ટિનક ૧૮૨૮ ના જુલાઈ મહિનામાં કલકત્તે આવ્યા. એના અમલમાં કોઈ પણ વિગ્રહ થયો નહીં. દીપ્તિ પ્રખ્યાત પ્રધાન પુર્નીઆનાં મગલ પછી મૈસોરનાં રાજ્યમાં ધણે ગેરબંધાવસત આલવા લાગે, તેથી ૧૮૩૨ માં ગવરનર જેનરલ મૈસોરનો કારભાર એક બ્રિટિશ અમલદારને સોંપ્યો. એ વખતે દૂર્ગ પ્રાંતની ગાદી ઉપર એક ધણેજ જુલમી અને નિર્દય રાજા હતો; તેણે પોતાનાં કુળના દરેક પુરુષને મારી નાખ્યા હતા, અને રૈયતને ઘણું દુઃખ દીધું હતું; તેથી ૧૮૩૩ માં ગવરનર જેનરલે તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો, અને દૂર્ગ પ્રાંત અંગ્રેજી રાજ્ય રાજે તોડી દીધો.

લોર્ડ વિલ્કયમ બેન્ટિનકનો અમલ, એણે જે સુધારા કર્યા તેને મોટે પ્રખ્યાતકે. એણે લશ્કરી અને મુલકી ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો; અને દેશીઓને મોટા ઓધા આપવાનો ધારો કર્યો. ન્યાયાધિકારમાં મુનસફ અને સદર અમીનો નીમ્યા, અને તેમનો અધિકાર વધાર્યો. સર્વથી મોટા સુધારો જે તેણે કર્યો, તે સત્તાનો આજ બંધ પાડવા વિષેનો કાયદો હતો. અસલના વખતથી બાયડીઓ પોતાના મગલ પામ્યા ભરથારો રાજે બળી મરતી. અકબરે એ જંગલી આલ બંધ કરવાને ઠાણ કરી હતી, પણ તેમાં તે પુરેપુરો ફતેહ પામ્યો ન હતો. લોર્ડ વિલ્કયમ

બેનિંકે એ ચાલ આમે અખત કાયદો બાહાર પાડ્યો, અને
આ ઘાટકી રસમ હિંદુસ્તાનમાંથી તદ્દન નાબૂદ કરી. (૧૮૨૯).
એ વખતે મંત્ર્ય હિંદુસ્તાનમાં ફાંસીઆ અથવા ફગ લોઝેનો ઉ-
પદ્રવ ઘણા વધી પડ્યો હતો. આ લોકો મુસાફરો અને જત્રા-
જુઓના માર્ગમાં ફર્યા કરતા, અને તેમની સાથે મળી જઈને,
લાગ આપે કે તરત તેઓને ગળે ઓંચિતો ફાંસો નાખી તેમને
મારી નાખતા, અને તેમનો માલ લઈ નાશી જતા. એ પ્ર-
માણે પુઝકજ માણસો માર્યા જતાં, અને તેમનાં સગાં વાહાલાંને
તેમનો કશો ખેડ મળતો નહોં. ૧૮૨૯ માં લોર્ડ વિલ્ક્યમ બેનિં-
કે ડગોને નાબૂદ કરવાનું કામ મેજર સ્લીમાનને સોંપ્યું. મે-
જર સ્લીમાને ઘણા ડગોને પકડીને સજા કરી, અને બાકીના-
ઓને જામલપુરમાં લાવી સદ્દકચોગમાં કામે લાગવાની ફરજ-
પાડી. વળી લોર્ડ બેનિંકે કેળવણી આપવાની રીતમાં સુધારો
કર્યો. એના વખતની આગમજ દેશી ભાષાઓની મારફતે કેળ-
વણી આપવાનો ચાલ હતો, તે બંધ પાડી, એણે અંગ્રેજી
ભાષાની મારફતે કેળવણી આપવાનો હુકમ કર્યો. એના વખત
માં વરાળની આગબોટા હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે ચાલવા
માંડી, અને કેપનો રસ્તો બંધ પડીને, લાલ સમુદ્ર અને મી-
સર દેશમાંથી આવજનવ શરૂ થયો. ૧૮૩૮ માં હરિદ હાંડયા કં-
પનીના પટાની મુદત પૂરી થઈ, અને ચીનના વેપારની પાણ
અંગ્રેજી પ્રજાને છૂટ મળી, કંપનીને હાથ ફક્ત રાજ્ય સત્તા

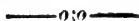
૨૬૧. ૧૮૩૫ ના મે મહિનામાં લોર્ડ બેન્ટિન્ક ઇંગ્લાંડ ગયો, અને ત્યાં ગવર્નર જનરલ ૧૮૩૬ માં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, ત્યાં સુધી સર ચાર્લસ મેનક્રોફે ગવર્નર જનરલનો ઓધો ચલાવ્યો. મેનક્રોફે એક કાયદો બાંધીને હિંદુસ્તાનના છાપાને છુટ આપી, અને તેના ઉપરની બાંધી કાઢી નાંખી (૧૮૩૫).

પ્રકરણ ૧૨ મું.

લોર્ડ ઓક્લેન્ડ અને લોર્ડ ઓલનબરો
(૧૮૩૬—૧૮૪૪).

૧. લોર્ડ ઓક્લેન્ડનો રાજ્ય કારભાર
(૧૮૩૬—૧૮૪૨).

લોર્ડ ઓક્લેન્ડ ૧૮૩૬ ના માર્ચ મહિનામાં આવી પુગો. એના વખતમાં અયોધ્યાની ગાદી બાબદ ખટપટ ચાલી, અને હુલડ થયું; પણ અંગ્રેજ ફોર્સે તે ખેસાડી દીધું (૧૮૩૭). ૧૮૩૯ માં સતારોનો ગળત અંગ્રેજો સામે કાવત્રા કરવા લાગો તેને ઉઠાડી મુઝીને અંગ્રેજોએ ૧૮૪૦ માં તેના ભાઈ આપા સાહેબને ગાદીએ ખેસાડ્યો. એના વખતમાં ૧૮૪૦ થી ૧૮૪૨ સુધી

ચીન સાથે લડાઈ ચાલી. હિંદુસ્તાનથી ચીનમાં આવતાં અરીષ્ટ-
નો ચીનના મહારાજાએ અટકાવ કર્યો, ત્યારે વેપારીઓ ચોરીથી
ચીનમાં અરીણુ લઈ જવા લાગ્યા. આ ચોરી અટકાવવાને
ચીની અમલદારોથી અંગ્રેજ રૈયત અને વેપારીને પીડા થવા
લાગી, તેથી લડાઈ ઉઠી. લોર્ડ ઓક્લેન્ડે સર હ્યુ ગોફને લશ્કર
આપી ચીનમાં મોકલ્યો, તેણે કેટલેક ટેકાણે જય મેળવ્યા.
૧૮૪૨ માં અંગ્રેજોને હાંગકોંગ ખેટ આપીને, અને ચીનનાં
ચાર ખંદેરોમાં વેપાર કરવાની છુટ આપીને ચીનની સરકારે સં-
ધી કરી. સર્વથી મોટો બનાવ તે લોર્ડ ઓક્લેન્ડના અમલમાં
બંધો તે અકુધાન લોક સાથનો વિગ્રહ હતો, તેનું વર્ણન નીચે
કર્ધું છે. આવિગ્રહનો અંત આવે તેની આગમ્ય લોર્ડ ઓક્લેન્ડ
૧૮૪૨ માં હાંગકોંગ પાછો ફર્યો.

૨. લોર્ડ એલનબરોનો રાજ્ય કારભાર

(૧૮૪૨—૧૮૪૪).

લોર્ડ એલનબરો ૧૮૪૨ ના ફેબ્રુઆરી મહીનામાં કલકતે
આવી પુગો. એણે અકુધાન લોકો સાથની લડાઈનો અંત
આણ્યો; અને ૧૮૪૩ માં સિંધના અમીરો સામે લડાઈ ઉઠા-
વીને સિંધ દેશ અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. વળી એજ
વર્ષમાં ગવાલીઅરમાં તોફાન જગ્યું, તે એલનબરોએ લડાઈ ક-
રીને નરમ પાડ્યું. આ બનાવોનું નીચે વર્ણન કર્યું છે. કંપ-

નીના ડીરૈકતરો જોડે મત ફેર થયાથી ૧૮૮૪ માં લોર્ડ એલનબ-
રોને પાછો ખોલાવી લીધામાં આવ્યા.

૩. અફઘાન લોકો સાથે વિચલ (૧૮૩૮-૧૮૪૨).

લોર્ડ વિલ્યમ બેન્ટિનકના અમલમાં અફઘાનિસ્તાનના રાજા
શાહ સુજનને તેના ભાઈ મહમુદે ગાદીએથી હટાડી મૂક્યો હતો,
તેથી શાહ સુજન હિંદુસ્તાનમાં આવી અંગ્રેજોને આશરે લુટી-
આનામાં રહ્યો હતો. મહમુદને ખારકજલઈ જાતના અફઘાનોએ
મારી નાખ્યા, અને તેઓનો સરદાર દોસ્તમહમદ અફઘાનિસ્તા-
નનો રાજા થયો. અફઘાનિસ્તાનમાં રૂશીઅન લોકોનો પગપે-
સારો અટકાવવાને લોર્ડ એંગલેન્ડે દોસ્ત મહમદને અંગ્રેજ સર-
કારનો મિત્ર કરી રાખવાને ઠગાવ કર્યો, અને તે મોટ ૧૮૩૭
માં દોસ્ત મહમદની દરબારમાં એક એલચી મોકલ્યો. દોસ્તમહ-
મદે અંગ્રેજોની મૈત્રી કબુલ કરી નહીં, તેથી શાહસુજનને અફ-
ઘાનિસ્તાનની ગાદીએ બેસાડવાની મતલબથી ૧૮૩૮ માં લોર્ડ
એંગલેન્ડે દોસ્તમહમદ સામે લડાઈ ઉઠાવી.

૧૮૩૮ ના જુન મહિનામાં ગવરનર જોનરલે પંજાબના
ખજવાન રાજા રંજિતસીંઘ અને શાહસુજન સાથે સંધી કરી, અને
સર જોન કીનની સરદારી હેઠળ ખોલાનઘાટને રસ્તે અફઘાનિ-
સ્તાનમાં લશ્કર મોકલ્યું. સર જોન કીન ૧૮૩૯ ના મે મહિ-
નામાં કંધાર શેહેરમાં આવી પુગો, અને તેણે શાહસુજનને ગાદીએ

ખેસાડયો. ત્યારપછી ગીઝની શેઠે સર કરી સર જોન કીને કાચુલ ઉપર કુચ કરી. દોસ્ત મહમદ કાચુલ છોડી બાબાગ તરફ નાહો, અને સર જોન કીને કાચુલમાં શાહસુજનને તખ્તન-સીત કર્યો (આગસ્ટ ૧૮૩૬). થોડું લશકર કાચુલ અને કંધારમાં શાહસુજનનાં રક્ષણને માટે રાખીને બાકીનું લશકર લઈ સર જોન કીને હિંદુસ્તાનમાં પાછો ફર્યો. સર વિલ્યમ મેકનાટન અંગ્રેજોના વકીલ તરીકે શાહસુજનની દરબારમાં રહ્યો. ૧૮૪૦ માં જોનરલ સેલે પરવાનગી લડાઈમાં દોસ્તમહમદને હરાવ્યો. દોસ્તમહમદ થોડા વખતમાં સર વિલ્યમ મેકનાટનને શરણ થયો, અને તેને હિંદુસ્તાનમાં રાખવામાં આવ્યો.

૧૮૪૧ ના અક્ટોબર મહિના સુધી અફઘાનિસ્તાનમાં શાંતી રહી, અને ત્યારપછી તરતજ ખીલજી જતના અફઘાન લોકો અંગ્રેજો સામે ઉઠ્યા. સર રોબર્ટ સેલ થોડાં માણસ સાથે જલાલાબાદ જતો હતો તેના ઉપર ખીલજીઓએ હુમલો કર્યો, પણ સેલ ધણે બાહાદુરીથી લડીને જલાલાબાદ જઈ પુગો. ત્યાંની કિલ્લા સમારીને સેલે પોતાનાં થોડાં માણસો સહિત તેમાં આશરો લીધો, અને ઘણાં મહિના સુધી અફઘાનો સામે ધણી બાહાદુરીથી કિલ્લાનો બચાવ કરીધો. થોડા વખતમાં ખીલજીઓને જોઈને આપ્પા દેશમાં અફઘાનો અંગ્રેજો સામે ઉઠ્યા. દોસ્ત મહમદનો છોકરો અકબરખાં તેઓનો મુખ્ય સરદાર હતો. કાચુલમાં સર એલેક્સાન્ડર બર્મસ અને ખીજ અંગ્રેજ અમલદાર-

રોને અકુધાન લોકોએ મારી નાખ્યા, અને અંગ્રેજના વકીલ
 સર વિલ્યમ મેકનાટનને સલાહ કરવાને બાહાને બોલાવીને મારી
 નાખ્યો. સેલની માફક જોનરલ નોટ પણ કંધારમાં બાહાદુરીથી
 ટકી રહ્યો હતો; પણ કાબુલ માટેલા અંગ્રેજ અમલદારોએ ઘ-
 બરાટમાં પડી હિંમત છોડી દીધી, અને અંગ્રેજોને નીચું લગા-
 ડે એવી સરતો કબુલ કરીને અને શાહસુજનને એકલો મૂકીને
 અંગ્રેજ લશ્કર ૧૮૪૨ ના જાનેવારી મહિનામાં હિંદુસ્તાન બ-
 હી પાછું ફર્યું. અકુધાન લોકોએ અંગ્રેજ લશ્કરને સહી સલા-
 મત જવા દેવાનું વચન આપ્યું હતું તે પાળ્યું નહીં, અને માર્ગમાં
 અંગ્રેજ લશ્કર ઉપર હુમલા કર્યા અને તેને ઘણું હિંસન
 કર્યું. ફૂડ કાબુલ ઘાટમાંથી પસાર થતાં અકુધાનોના હુમલાથી
 અંગ્રેજોના ૩૦૦૦ માણસ માર્યા ગયા, અને તાઢ અને ભૂખ-
 થી ઘણાં માણસો મુત્યાં. અકબરખાંએ સ્ત્રી અને કબીલા
 વાળા અમલદારોનું રક્ષણ કરવાને અને તેમને સહી સલામત
 જલાલાબાદ પોહોંચાડવાને પોતાની મરજી જણાવી. અંગ્રેજોને
 ખીજો ઉપાય નહીં હોવાથી તેઓએ અકબરખાંની માગણી કબુલ
 રાખી, અને કેટલાએક અમલદારો, અને સેડી મેકનાટન, સેડી
 સેલ, અને ખીજી સ્ત્રીઓ અકબરખાંને શરણે ગયાં, જોણે તેઓને
 કેદી તરીકે ગણ્યાં. બાકીનાં માણસોએ હિંદુસ્તાન તરફ કુચ
 કરી. દાકતર આઈડન શિવાય સઘળાં માર્ગમાં માર્યા ગયાં.
 દાકતર આઈડન એકલો આ દુઃખદાયક બનાવની ખબર લઈ

જલાલાબાદ પોહિંચી થકયો. અંગ્રેજ લશકરના પાછા ફરવા પછી ત્રણ માસમાં અફઘાનોએ શાહસુબ્બને પણ મારી નાખ્યા.

લોર્ડ એક્લેન્ડ આ વખતે ઈંગ્લાંડ ગયો, અને લોર્ડ એલનબરો ગવર્નર જનરલ થયો. તેણે જનરલ પોલકને ખેંચી ધારને રસ્તે, અને જનરલ ઈંગ્લાંડને ખોલાન ધારને રસ્તે, સેલ અને નોટની મદદે, અને અંગ્રેજ બંધવાઓને છોડવવાને, મોકલ્યા. જનરલ પોલક ઘણી મુશ્કેલીથી જલાલાબાદ જઈ પુગો અને સેલને સાથે લઈને તેણે કાબુલ તરફ કુચ કરી. માર્ગમાં ઘણીએક લડાઈ કર્યા પછી પોલક કાબુલમાં આવી પોહિંચ્યો. જનરલ ઈંગ્લાંડ પણ કંધારમાં આવી પુગો, અને નોટે પણ કાબુલ તરફ કુચ કરવા માંડી. માર્ગમાં નોટે ગીઝનીના હકિમ સમશુદીનને હરાવ્યો, અને ગીઝની સર કરી ત્યાંનાં શુબ્બડના બાગણાં જે ૧૮૨૫ માં મહમુદ સોમનાથનાં દોરેમાંથી લઈ ગયો હતો, તે લઈને પાછળથી આગ્રે મોકલ્યાં. પછી નોટે પણ કાબુલમાં પોલક અને સેલને આવી મળ્યા. અંગ્રેજ અમલદારો અને સ્ત્રીઓ જે અકબરખાંના કબજામાં હતાં તેમને તેમના રખેવાળને લાંચ આપીને સર રોબર્ટ સેલે છોડવ્યાં, અને કાબુલનાં મોટાં બજારનો નાશ કરીને અંગ્રેજ લશકર પાછું ફરું (૧૮૪૨). હિંદુસ્તાનમાં દોરત મહમદ અને ખીજા અફઘાનો હતા તેમને પોતાને દેશ જવાની ખિટિય સરકારે રજા આપી.

૪. સિંધનો વિગ્રહ (૧૮૪૨—૧૮૪૩)

સિંધના અમીરને અંગ્રેજો તોડે બનતું નહીં; અને સિંધ પ્રાંત અને ખ્રિષ્ટિય હિંદુસ્તાન વચેના વેપારને તેઓ હમિશાં ઘણી અડચણ કરતા હતા. વળી અફઘાન લોકો સાથના વિગ્રહને વખતે ખ્રિષ્ટિય ફોજને તેમના મુલકમાંથી પસાર થતાં આ અમીરોથી ઘણી હરકત થઈ હતી. આ કારણોને લીધે ૧૮૪૨ ના અક્ટોબર મહિનામાં લોર્ડ એલનબરોએ સર ચાર્લ્સ નેપીઅરને અમીરો સાથે સંધી કરવાને મોકલ્યો. અમીરોએ સંધી કરવાને બદલે અંગ્રેજ વકીલ મેજર ઓટ્ટોમનાં રહેણાણ ઉપર હુમલો કર્યો અને વિગ્રહ આરંભ્યો. મેજર ઓટ્ટોમ ઘણો બહાદુરીથી લડ્યો, અને સિંધુ નદીમાં પોતાની આગમોટ હતી તે ઉપર તેણે આશરો લીધો (૧૮૪૨). થોડા વખતમાં સર ચાર્લ્સ નેપીઅર અંગ્રેજ લશકર સાથે અમીરોની સામે ગયો. હૈદરાબાદથી છ મૈલ દૂર મીઆની આગળ તેણે અમીરોનાં લશકરને હરાવ્યું, જેથી છ અમીરો અંગ્રેજોને શરણે આવ્યા (૧૮૪૩). એજ વર્ષમાં મીરપુરનો અમીર મોટી ફોજ સાથે હૈદરાબાદ આગળ અંગ્રેજોની સામે થયો, પણ તદ્દન હાર્યો. આખો સિંધ પ્રાંત તરત અંગ્રેજોને તાબે થયો, અને લોર્ડ એલનબરોએ તેને ખ્રિષ્ટિય રાજ્ય સાથે જોડી દઈને અમીરોને કાશીમાં નજર કેદ રાખ્યા. સર ચાર્લ્સ નેપીઅર સિંધનો પોહલો કમાશનર થયો.

૫. ગવાલીઅરનો વિગ્રહ (૧૮૪૩).

૧૮૪૩ માં ગવાલીઅરનો રાજા જકોબ અપુત્ર મરણ પામ્યો, અને તેની ગણીએ બાદશાહી કુટુંબના એક બાળકને દત્ત-પુત્ર કરી લીધો. આ બાળકની વતી રાજ્યકારભાર ચલાવવાને મહારાણી અને (જકોબના મામા) મામા સહિય વચ્ચે તકરાર ઊઠી. અંગ્રેજ વકીલે મામા સહિયનો પક્ષ ખેંચ્યો, પણ મહારાણીના સાથીઓએ તેનું કાંઈ ચાલવા દીધું નહીં. અંગ્રેજ વકીલને ટેકો આપવાને ગવરનર જનરલ અને સેનાપતિ સર હ્યુ ગોફ ફોર્જ લઈ ગવાલીઅર ગયા, પણ મરેઠા સામા થયા તેથી જડાઈ ઊઠી. સર હ્યુ ગોફે મહારાજપોર આગળ ગવાલીઅરનાં લશ્કરના એક ભાગનો પગજ્ય કર્યો, અને તેજ દહાડે પનીઆર આગળ જનરલ ગ્રેએ મરેઠાની ખીજ દુકડીને હરાવી (૨૯ મી ડીસેમ્બર ૧૮૪૩). મરેઠા અંગ્રેજને તાંબે થયા, અને ગવરનર જનરલની મરજી માફક માંડલિક રાજ્ય સ્થાપી તેઓએ સંધી કરી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

—૦:૦:૦—

લોર્ડ હાર્ડિંગ અને લોર્ડ દેલહુસી.

(૧૮૪૪—૧૮૫૬).

૧. લોર્ડ હાર્ડિંગનો રાજ્યકારભાર

(૧૮૪૪—૧૮૪૮).

સર હેનરી હાર્ડિંગ ૧૮૪૮ માં કલકત્તે આવી પુગો. એણે
સ્પેનમાં પ્રખ્યાત ડ્યુક-ઓફ-વેલિંગ્ટનના હાથ હેઠળ નોકરી કરી
હતી. એણે કુતેહમંદીથી પંજાબના સીખ લોકો સાથેની લડાઈ
ચલાવી, અને સીખ લોકોને નરમ પાડ્યા. સીખ લોકો સાથેના
વિગ્રહનો કાયદાકારક અંત લાવવાને માટે એને ઉમરાવની પદવી
મળી. આ લડાઈ ઉપરાંત એણે પોતાની કારકીર્દીમાં કેટલાએક
સુધારા કર્યા. ફ્રાંસીઆ ઇંગોનો ઉપદ્રવ અને સતીનો જંગલી
ચાલ હજાર સુધી હિંદુસ્તાનના કેટલાએક ભાગમાં ચાલતો હતો,
તેનો એણે અટકાવ કર્યો. દીકરીઓને મારી નાખવાનો અને
માણસનો ભાગ આપવાનો ચાલ કેટલીએક જગતોમાં હતો તે
અટકાવવાનો એણે બંદોબસ્ત કર્યો. હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંક મા-
દાં શેહેરોમાં કેટલીએક વેપારની ચીજો ઉપર દરવાજા આગળ
જે જગત લેવામાં આવતી હતી તે એણે બંધ કરી. એણે

